بلغار خرابه‌لری

هم

برونغی بلغارلر

تورنه‌ره‌للی نام انگلیزنک تعریف وتوصیف بوینچه یازلمش اثرنک روسچه‌سندن ترجمه ایتلدی.

مترجمی: نجیب خلفین.

بلغار تاریخینه دائر بش قطعه رسملری حاویدر.

ناشری:
صباح کتبخانه‌سی

بهاسی 12 تین

Казань.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1908.

3233

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPANESİ

KAYİT No. 4585

YER No. A. 3271

4585
A 3271 (mük)

بلغار خرابه‌لری

هم

بورونغی بلغارلر

تورنه‌ره‌للی نام انگلیزنك تعریف وتوصیفی بوینچه یازلمش
اثرنك روسچه‌سندن ترجمه ایتلدی.

مترجمی: نجیب خلفین.

ناشری:
صباح کتبخانه‌سی

Казань.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1908.

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

مقدمه

بو رساله‌نڭ اصلی یدی یل قزانده طوروب کیتکان ئه‌دوآرت تورنه‌ره‌للی نام بر انگلیز اثرندن آلنمشدر. تورنه‌ره‌للی ۱۸۱۳ نچی یلده لوندونده توغمش، تحصیلی هم وطننده اولمش. صوڭره روسیه‌گه کیلوب ۱۸۳۶ نچی یلده پیطربورغ دار الفنوننده انگلیزچه ولاتینچه تللر معلملکینه امتحان بیرمش. ۱۸۳۷ نچی یلده قزان‌نڭ دار الفنونینه وبرنچی غیمنازیه‌سینه انگلیز لسانی معلمی اولارق تعیین ایتلمش. ۱۸۴۴ نچی یلده ۱۳ نچی سنتابرده اوز اختیاری ایله بو خدمتینی طاشلامش. آندن صوڭ پیطربورغ بحریه مکتبنده انگلیز لسانی معلمی بولوب طورمش‌ده بر آز عمر اوتکاچ کوزدن یوغالمش. تورنه‌ره‌للی اوزندن صوڭ یخشی‌غنه قیمتلی اثرلر قالدرمشدر.

I

الوغ شهر

قزان ولایتنده وولغانڭ صول طرفنده وآنڭ حاضرگی آغومندن آلتی میل قدر چیتده‌ره‌ك، قایچان‌ده بر وقتده، الوغ وقوّتلی بر حکومتنڭ پایتختی اولان شهر خرابه‌سی بار. تقدیرنڭ عقللر ایریشماسدای حکمی بوینچه مذکور حکومت اوزی یر یوزندن کوتاریلمش واوزینڭ بر وقت دنیاده یاشاغانینه شهادت بیروب طوروچی بعض علامتلر وطاش اثرلر قالدرمشدر. بو اثرلر خرابه میداننده کوتاریلوب، اوزلرینڭ ترقیلری وقتنده کیله‌چکده بیك تیز باشلرینه کیلو احتمالی بولغان هلاکتنی واوزلرینڭ‌ده شوندی خرابه‌لر حالینه کیلولری بیك تیز بوله طورغان اش ایکانینی، اویلاب‌ده قارامایچه بیك طنچ‌غنه یاشاوچی قوملر ایچون، گویا بر عبرت درسی بیروب طورمقده‌درلر.

بزنڭ سویلاب کیلدیکمز خرابه «بلغارلر» دیگان مشهور بر ملتنڭ پایتختی «بلغار» نام شهر اولوب اوزینڭ پارلاق وقتنده پالمیرا، قارطاجه، تیر (۱) وباشقه برونغی مشهور شهرلر درجه‌سنده قوّتلی ایدی. بوده اوزلرندن صوڭ ازده قالدرماغان مذکور شهرلر کبی اوك هلاکتلرگه دوچار بولدی.

---

(۱) روسچه اسملری: Тиръ, Карѳагенъ, Пальмира (پالمیرا) ۲۷۲ تاریخنده روما ایمپیراطوری طرفندن خراب ایتلمش -

قرون وسطی‌ده آسیادن آوروپاغه آقغان باشقه ملتلرنڭ تاریخلری کبی بو قومنڭ‌ده تاریخی تیران قارانغیلق اچینه ستر اولنمش وآنڭ قسمتی حقنده‌غی آزماز معلومات هم اوشانچلی اثرلرگه بنا قیلنمای بلکه کوبراك فرضلر واحتماللردن‌غنه جیولمشدر. روس اساطیرنده بلغارلر حقنده آزغنه اورنده ذکر قیلونه، اول‌ده بیك کچکنه نرسه‌دن عبارت: آنده بلغارلرنڭ روسلر ایله هر وقت دشمن بولوب دائما طارطشوب طورغانلری‌غنه سویلانه. بلغارلرنڭ کیوملری، طبیعتلری، تللری ومعیشت عمومیه‌لری حقنده روس اساطیرنده هیچ بر اشاره بیله یوق. بلغارلر حقنده تاتار تاریخی بیگره‌ك ثمره‌سز اولوب، آنده طابلغان آزغنه معلومات‌ده اوهام خیالات ایله قاتشدریلوب چوالو سببلی آنلرنڭ سویلاگانلرینه اوشانوب بتوده شك‌لی بولوب قالادر. فقط بلغارغه سیاحت ایتکان برونغی عرب سیاحلرینڭ اثرلرندن‌گنه آز بولسه‌ده اوشانچلی معلومات آلورغه ممکن‌درکه، بلغارنڭ بایلغی واصول معیشتی آنلرنی عجبلندرمش وشوقلندرمشدر. مذکور عرب محررلرندن ماعدا یونان اساطیرنده «الوغ شهر حقنده» روس اساطیرنده «مشهور شهر حقنده» نام سرلوحه‌لرده طابلغان بلغار طوغریسنده‌غی بر قدر معلومات ایچون آنلرغه هم بورچلیمز. بونلردن آڭلاشلدیغنه کوره انقراض وقتنده شهر بلغارده اون‌ملڭ‌دن آرتق بنا بولغان ایمش. شهرنڭ زورلقی نی درجه‌ده بولغانین شوندن‌ده آڭلارغه ممکن.

بلغارلر اوّل‌ده بدویت حالنده یاشاغانلر بولورغه کیرك. بدویت‌نی

ایدی. (قارطاجه) میلاددن طوقز عصر مقدم بنا قیلنمش حاضرگی تونس‌ده بر شهردر. برونغی تجارتنی اوز قولنده طوتمش. ١٤٦ نچی یلده (قبل المیلاد) رومالیلر طرفندن خراب ایتلدی. (تیر) فینکه‌لیلرنڭ دینگز بوینده مشهور بر شهرلریدر. تجارتی قوّتلی ایدی. میلاددن ملڭ سنه اوّل معلوم ایدی. حاضرگی کونده اورننده سور دیگان بر کچکنه اسکله‌در.

(پاولینقوفدن).

قایچان طاشلاغانلری وقایچان شهرلر ومسکنلر بناسینه کریشکانلری آچیق بلمونمی، باری پایتختلرینك یاخشیغنه ایسکی (برونغی)، بر شهر بولغانی بزگه معلوم. سکزنچی عصرنك آزاغنده بولغان محمد عمرنك دیدکینه قاراغانده شهر بلغار اول وقتده اوق پارلاق بر شهر بولغان ایمش. اما آنك بنا قیلوچیسی کم؟ سؤالی بو زمانغه قدر جوابسز قالمشدر. درست بعض تاتار کتابلری بلغار شهرینی بنا قیلوچی سمرقندلی قاصر شاه دیسه‌لرده یالغان حکایه‌لر وتاریخی یالغشلقلر ایله قاتشدرلغانغه کوره اول کتابلردن درست بر نتیجه چغاروی قیوندر.

شهر بلغار حقنده ایك اوّلگی اوشانولق خبرلر، اونچی عصرده بغداد خلیفه‌سی طرفندن بلغارغه یبارلگان ابن فضلان (١) نك اثرندن آلینه‌در. ابن فضلان بلغارلرنك عادتلری واصول معیشتلری حقنده بایتاق‌غنه اهمیتلی ملاحظه‌لر قالدرمش. بز هم شونلرغه استناد ایته‌چکمز. اول وقتده شهر بلغار عمارت وکورکاملك جهتلرنده ابن فضلان وآنك یولداشلرینی عجب‌گه قالدررلق درجه‌ده ترقی ایتکان بر شهر بولمشدر.

صوڭراق عصرلرده ذکریا بن محمد القزوینی (٢) دیدکینه بناءً «شهر بلغار برجهتدن الوغ برحکومتنك پایتختی بولغانغه ایکنچی جهتدن تجارت ایچون کیلگان چیکسز نهایتسز کیمه‌لر وقایقلرنك طوقتی طورغان اورنی بولغانغه کیك شهرت قازانمشدر».

اونچی عصر محرری ابن حوقل شهر بلغار حقنده: «بو غایت کیك بر شهردرکه، یالغانچی بولماس ایچون مین آنك دولتینی تعریف

---

(١) احمد بن فضلان ٩٢١ نچی یلده عباسی خلیفه المقتدر بالله (٩٠٨ - ٩٣٢) طرفندن بلغارغه یبارلمش ایدی. (اداره)

(٢) هیئت علماسندن قاضی ذکریا بن محمد القزوینی ١٢٨٣ نچی یلده وفات ایتدی. (اداره)

ایتمیه‌چکمن» دی. ابن حوقل‌نڭ بو سوزلری، شهر بلغارغه سیاحت قیلغان عرب سیاحلرینڭ بونده آنلر فرض قیلغاندن برنیچه مرتبه آرتق دولت وگورکاملك طابقانلرینی کورساته‌در.

۱۳ نچی عصر محرری شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت الحموی (۱۱۸۴ - ۱۲۲۹) شهر بلغارنی بو صورتلی تعریف ایته: «بو شهر نارا‌طدن بنا قیلنغان. قلعه‌لری استینه‌لری ایمن. بر وقت ترکلر (۱) طرفندن محاصره قیلنمش ایدی. استانبول برله بو شهر آراسی ایکی آیلق یول. بلغارلر استانبول برله اوزاق بر مخاربه قیلمشلر ایدی. شهر بلغارده کون دورت‌گنه ساعت دوام ایته، قالغان یکرمی ساعت تون (۲). بو مملکتده بیك صالقونلق. بتون قش بوینچه یر یوزی تیران قار برله قابلانه. بو قبیله هود علیه السلام (۳) نڭ پیغمبر ا‌کینه اوشانغان وشمالغه کیلوب اورناشقان قوم نسلندن، دیلر. یرده فیل تشینه اوخشاشلی، شونڭ کبك آق تشلر طابولمشدر».

۱۳۲۴ - ۵ سنه‌لرنده تاتارستان آرقلی سیاحت ایتکان ایکنچی بر عرب محرری ابن بطوطه (۴) (بونڭ اثری ساموئیل‌لی طرفندن ترجمه

---

(۱) ترك کلمه‌سی عربلرده بیك ضبطسزدر. آنلرده تاتارلر، چیرمشلر، موردوالر وباشقه قبیله‌لرگه‌ده ترك اطلاق ایتله ایدی.

(۲) بو طوغریده ابن حوقل‌ده‌ده بار. اول ایته: «شهر بلغارده قش وقتنده کون شول قدر قسقه‌درکه، حتی دورت وقت نماز ونماز آرتنده‌غی عادات دینیه‌لری ادا قیلورغه کوچلك برله‌گنه یته‌در». بو سوزلرده مبالغه کوب توگل. زیرا بو مملکتده ایرته برله ساعت ۹ ده کون یاقتیسی بیك آز، کوندز ساعت اوچ‌ده شملر یاندرلغان بوله‌در.

(۳) هود پیغمبر حقنده قرآنده ۷ نچی و ۱۱ نچی سوره‌لرده ذکر قیلنه.

(۴) ابو عبدالله محمد بن بطوطه (۱۳۰۴ - ۱۳۷۷). مصر، سوریه، ایران، عربستان، آلتون اوردا، خیوا، بخارا، قطای وباشقه مملکت‌لرده سیاحت ایتمشدر. ولادتی جزایرده. (اداره)

اولنوب شرق ترجمه کامیسیه‌سی طرفندن نشر ایتلدی) بلغارلر حقنده
بولای یازه: «مینم اوّل‌ده شهر بلغار حقنده کوب مرتبه ایشتکانم بار ایدی.
اول شهرنی کوره‌سم ویلنك ایکی وقتنده آنده‌غی تون کون‌نك غایت‌ده
قسقه‌لغی طوغریسنده سویلانگان سوزلرنك درستلکینی بله‌سم کیله ایدی.
لکن بو شهر برله سلطان (خان) نك منزلی آراسنده اون کونلك یول
بولغانغه مین سلطاندن کمنی بولسه‌ده مینم برله شهرگه باروب قایتوردای
بر کشینی تعیین ایتارگه اوتندم؛ اوتنچم قبول اولندی. بلغارده اوچ کون
طورغاندن صوك خان یانینه قایتدم». ابن بطوطه‌نك بلغار حقنده شوندن
آرتق تفصیل بیرماوی عجب توگلمی؟

اسماعیل ابو الفدا (۱) ایته: «عربلر بلغار دیوب آطالغان بولیار
شهری شمالده کشی طورورلق یرلرنك ایك یراغنده اتل (۲) نهری
یقیننده ونهرنك «سرای» طرفنده واقع بر شهردر. سرای برله بونك
آراسی یکرمی کونلك یول. بلغار تیگز بر اورنده اولوب، آنده بیك
یاخشی مونچه‌لر بار. مگرهیچ بر تورلی میوه یوق. زیرا آنده‌غی آغاچلر
خصوصا یوزم صووق قوّتلی‌لکدن اوسه آلمیلر. اهالیسی اسلام دینینك
حنفی مذهبینه تابعدر».

بلغار شهری حقنده برونغی محررلرنك قالدرغان اثرلری شوشی

---

(۱) جغرافیوندن الملك المؤید عمادالدین اسماعیل بن الملك الافضل نورالدین علی المشهور بابی الفدا. بعض اثرلری وتاریخ عمومیسیله مشهوردر. ۱۲۷۳ نچی یلده دمشق‌ده طوغمش و ۱۳۳۱ ده شامده وفات اولمش.

(۲) اتل — وولغا نهری اول وقتده عربلر وباشقه سیاحلر طرفندن «آتل» یاکه «ایتل» دیوب آتالمش. بوکلمه تاتارچه «ات» معناسنده اولوب تیز آغوی سببلی وولغا بو اسمنی آلغان ایمش. (اداره)

صورتلی قسقه‌در. لکن اول اثرلر نی قدر قسقه بولسه‌لرده قیمتلی‌درلر؛ زیرا بزگه بلغارلر وبلغار شهری حقنده شونلرغه باشقه اثرلر ایرشکانی وازلاب چغارلغانی بو کونگه‌چه یوق. کشف قیلنه‌چق بیك کوب نرسه‌لر قارانغی‌لق آستنده یاتالر. فقط امید بارکه، بومسئله بوندی اشکه قابلیتلی آثار قدیمه اهلی طرفندن تیز کونده کرکنچه تیکشریله‌چکدر.

بو کونگه‌چه علمانڭ بومسئله‌نی تفتیشی بیك سیره‌ك اوچری وبولغان قدریسی‌ده بیك ناقص ایدی. صوڭ وقتلرده بلغار حقنده یازلغان نرسه‌لر ایسه مسافرلرنڭ قصقه‌غنه ملاحظه‌لرندن، جغرافیون نڭ صالقون‌غنه اشاره‌لرندن ومستشرقلرنڭ آز ماز فنی تفکرلرندن عبارت‌در. قایچان‌ده بر وقتنی بلغارلر ملکی بولغان یرلرده یاشاوچیلردن‌ده، اوزلرینڭ فنی خدمتلرین قویوب طوروب قارانغی قایغولی وزیارتگاه حالینه کیلگان صحرالر بوینچه یوروركه رضا بولوچی کشیلر آز طابلا. آوروپا سیاحتچیلرینڭ‌ده کوبیسی روسیه‌گه سیاحتلری وقتلرنده پیطربورغدن وبیك یراق کیتکانی موسقوادن اوزماغانغه کوره آنلرنڭ اثرلرنده مذکور اهمیتلی خرابه‌لر حقنده کوبیسنچه بر سوزده بولمی.

کم بولسه‌ده آثار قدیمه اهلندن بر کشی بلغارغه سیاحت ایتکانده آنده‌غی خرابه‌لرنڭ اونوتلغان واعتبارسز قالدرلغان بر حالده اولغانینی کوروب، شوڭا قایغرو برله‌گنه قالسه‌طاغی یارار ایدی. لکن آه! بوحرمتلو اثرلرنی ذره قدر قزغانمیچه طالاوچی وهلاك ایتوچی قوللرنڭ نی‌قدر یوکروك حرکت ایتولرینی کورگاچ تنلر قالترانه. ١٧٢٢ نچی یلده ایمپیراطور الوغ پیطرنڭ بلغارغه سیاحتی وقتنده بوخراب اولنغان پایتخت نڭ اورننده یتمش‌دن آرتق، یاخشی‌غنه نق حالده صاقلانوب کیلگان بنا اولمش. ١٧٦٨ نچی یلده دیگر بر حاکم ایکنچی یکاترینا مشهور (پاللاس)، (له‌په‌خین) و (اوزه‌ره تسقوفسکی) نام اوچ عالم ایله شهر بلغارنی زیارت ایتمشلر. بونلردن آخیرغیسی سیاحتدن صوڭ نشر ایتکان بر

اثرنده مذکور خرابه‌لردن قرق دورتیننڭ گنه سلامت قالغانین یازا. شولای ایتوب قرق آلتی یل اچنده یکرمی آلتی بنا یوغالمش‌در. ایتورگه‌ده اویات، حاضرگی کونده اول اورنده باری آلتی بنا قالمش! باشقه‌لری یوغالمشلر؛ زیرا کورشی آول کره‌ستیانلری بربر اشکه طاش کیراك بولغان صاین کیلوب، نیچه‌عصرلر ونیچه ملك «سیبیریا» قشلرینه توزوب‌طوررلق ایتوب اشلنگان مسجدلر، سرایلر ومناره‌لرنی برده چیرکانمایچه یمره‌لر.

II (۱)

محرر افندی تورنه‌رەللی قزاندن بلغارغه سیاحتنده آغا بازار (۲) دیگان اورنده طوقتاب قایقدن اینمشدر. بو اوروِن برون زمانلرده شهر بلغارنڭ ایڭ بیوك بر میناسی ایدی. یاگا بازار شهرنڭ خرابه‌سندن یدی چاقرم مسافه‌ده اولوب شهر بلغار ایچون بیوك بر یارمارقه اورنی وشهر قزان بناسندن کوب مقدم آوروپا وآسیا تجارتی ایچون اهمیتلی بر بازار اورنی اولدیغی ظن ایتله‌در. بعض برخرابه بقیه‌سی ویرحصارلر حاضرده‌ده کورنوب طوره‌لر. ایمپیراطوریتسه ایکنچی یکاتیرینا بلغارغه سیاحتنده شوشی آغا بازارده کیمه‌دن اینمش ایدی.

بر آزدن محرر افندی شهر خرابه‌سینه واصل اولمش. خرابه‌لر

---

(۱) بو مقاله‌نڭ، باشندن بایتاق یرینی، بزنڭ ایچون اهمیتی بولماغانغه واصل مسئله‌گه تعلقسز بولغانغه ترجمه قیلمادم. توشوب قالغان بر نیچه صحیفه تورنه‌رەللی جنابلرینڭ قایق‌غه اوطوروب برگنه ایبداش برله قزاندن شهر بلغارغه چاقلی یولده طوقتی طوقتی وولغا بوینچه سیاحتینی حکایه‌دن عبارتدر. «یاگا بازار» دیگان اصل مسئله‌گه تعلقلی وتاریخچه اهمیتلی یرگه یتکاچ عینا آلدم. (مترجم)

(۲) «آغابازار» تاتارچه «یاگابازار» دیگان‌سوزدن‌اوزگارتلمشدر. بو اورنده بلغار پایتختنده‌گی خارجی تجارتنڭ بازاری ایدی. (اداره)

کیلک بر تیگزلکده واقع بولوب هر طرفدن، بو اورنده طوروچی، روس کره‌ستیانلرینک مسکین وکچکنه ایولری ایله طولغانلر. بو آول حاضرگی کونده‌ده «بلغار» دیوب آطالا؛ مگر آه! بروقتده گوزال ومشهور پایتخت ایله بختسز آول چق آراسنده نی قدر آیرما!

III

بیوك مناره

«مونده حاضر مؤذن طاوشی ایشتولمی».

شهر بلغار خرابه‌سینه کیلگان مسافرلرنك کوزلرینه ایلك اوّل کورنگان نرسه «الوغ باغانا» یاکه «توگاره‌ك مناره» دیوب آطالغان بیوك بر مناره‌درکه، توبه‌سی مخروطی الشکل اولوب یارم آی ایله زینتلانمشدر.

وحشی طاشلردن بنا قیلنغان بو مناره‌نك مسجد مناره‌سی اولدیغی ظن ایتله. باشندن کیچکان ملك یلغه قارامای، اول عصرلردن وحادثه‌لردن آز ضررلنمش، وبو کونگه‌چه، آنی وجودکه کیتوروچی قوّتلی قومنك خاطره‌سی بولوب طورمقده‌در. بنا قیلنغان اورنینك یاکه نیگزینه صالنغان طاشلرنك یومشاقلغندن بولورغه کیراك بو مناره، مشهور پیزا (١) مناره‌سی کبی، برطرفقه نقغنه آوشقان. اچینه یاصالغان تیمر باسقچ مناره‌نك باشینه چاقلی منه. طشقه چغه طورغان یرگه برنیچه باسقچ قالغاچ کوزگه الوغ بر طاش کورینه‌در. بلغارنی زیارت ایتوچی بیك کوب سیاحلر بو طاشقه

---

(١) پیزا حاضرگی کونده ایتالیانك ٣٢١ ملك نفوسلی بر ولایتی. قرون وسطی‌ده قوّتلی بر جمهوریت اولمش. ١٨٦٥ نچی یلده ایتالیا قراللغنه قوشلدی. باش شهری ٦١ ملك نفوسلی (پیزا) در. کلیسالری، دارالفنونی، مشهور آوشقان بر مناره‌سی وصناعتی ایله معلومدر.

(پاولینقوف).

اوزلرینكٔ اسملرینی نقش ایتمشلر. بو یازولر آراسنده الوغ پیطرنكٔ اسمی هم بار.

بو مناره بر نیچه یللر مقدم قزاننكٔ بر تاتار سوداگری طرفندن توزاتدرلمش ایدی. اول آدم هر یلنی اوزینكٔ عائله‌سی ایله برلکده شهر بلغار خرابه‌سینی زیارت ایتوب طورغان ایمش.

مناره اطرافنده مسجد بقیه‌سی بولوی محتمل اولان استینا (جدار) واتقلری باردرکه بو مناره هم شول مسجدنكٔ مناره‌سی اولدیغی ظن ایتله‌در. مناره‌دن یراق‌توگل بر ایسکی روس کلیسه‌سی‌بار. سویلاولرینه قاراغانده، بو کلیسه یمرلگان بلغار جامعسینكٔ طاشلرندن بنا قیلنغان‌ایمش (۱). مناره کبك بو کلیسه‌ده اوزینكٔ عمودیتین یوغالتمش. شونسی عجب، کلیسه برله مناره اوزلرینكٔ تیگزلکلرینی یوغالتوب بربرسینه سلام بیرشکان شیکللی قارا قارشی آوشقانلر. بیوك اسلام مناره‌سی خریستیان کلیسه‌سینه طابا آوشقان؛ کلیسه‌ده آنكٔ ادبلی اشاره‌سینه انصاف برله‌گنه جواب بیروب طورا. لکن کلیسه تیز کونده اوزینكٔ ادبلی وجسیم کورشی‌سندن الوغ بر کوگلسزلك کوره‌چك؛ مناره آوغان وقتده (اول البته آواچق (۲) زیرا حاضرگی کونده‌اوك یارتیسنه قدر یارلغان) خریستیان بناسی هم خرابه‌گه ایلنه‌چکدر. محمدیلرگه شوندی سوینچ بولماسون ایچون قزانده‌غی حکومت دائره‌لری مناره‌نی تیمر برله برکتورگه وایكٔ قورقنچلی یرینی یخشیلاب توزاتورگه کیرك‌ایدی. مگر بو مسئله آراغه قویلغان تقدیرده آنلر کلیسه‌نی

(۱) بلغارغه سیاحت ایتوچیلر کلیسه‌نی هرطرفندن اچندن طشندن قاراب حاضرگی کونده‌ده کلیسه‌نكٔ نیگزنده واید اننده عرب وارمنی حرفلری برله یازلغان طاشلر کوره آلالر. (اداره)

(۲) محررنكٔ دیدیکی طوغری چقدی. مناره اون طوقزنچی عصرنكٔ قرغنچی یللرنده یغلدی. حاضر آنكٔ خاطره‌سی گنه قالدی. . . (اداره)

بلغار خرابه‌لری

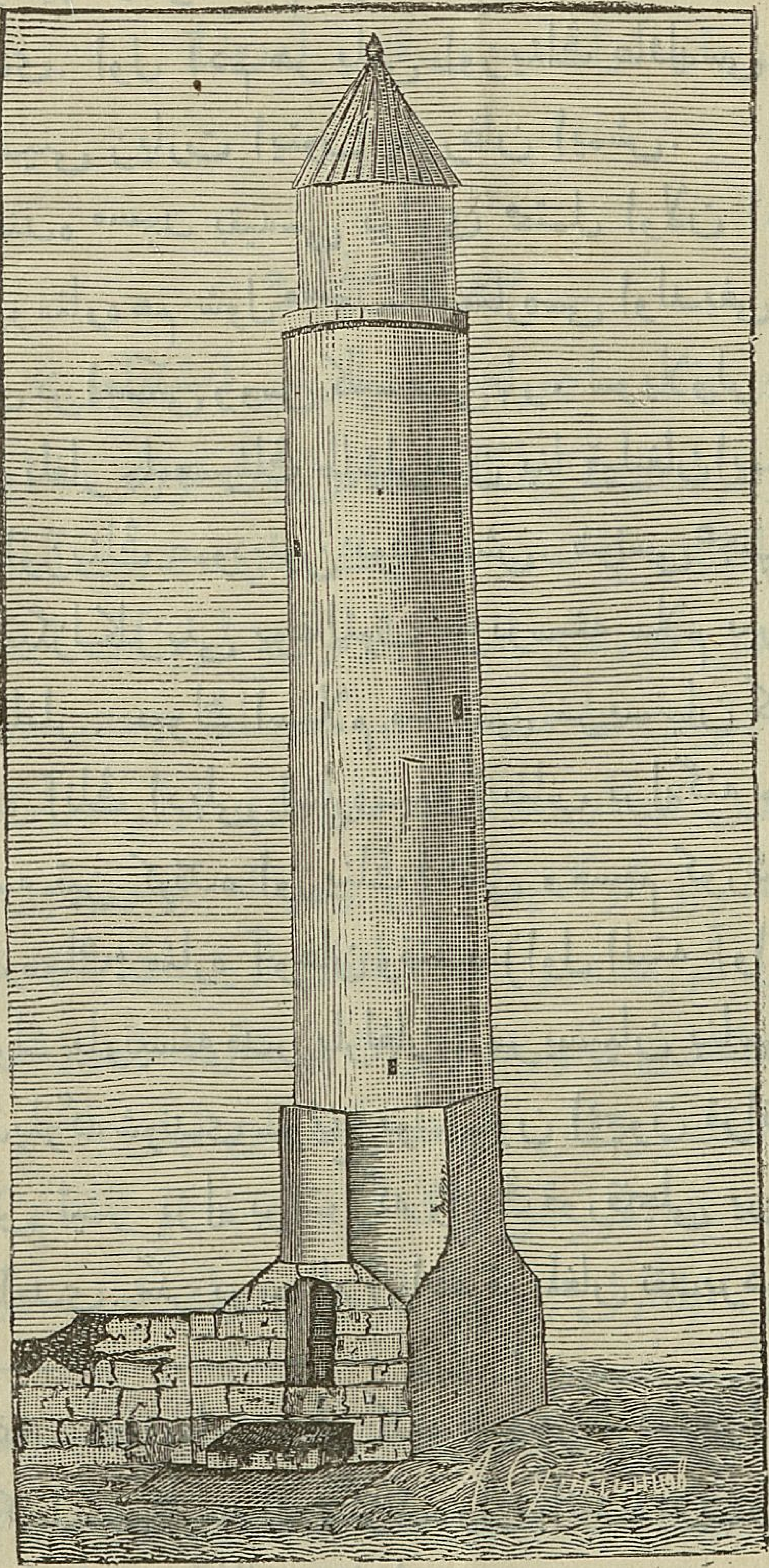

الوغ مناره یاکه بیوك مناره

(پاللاس رسمی بوینچه)

بلغار خرابه‌لری

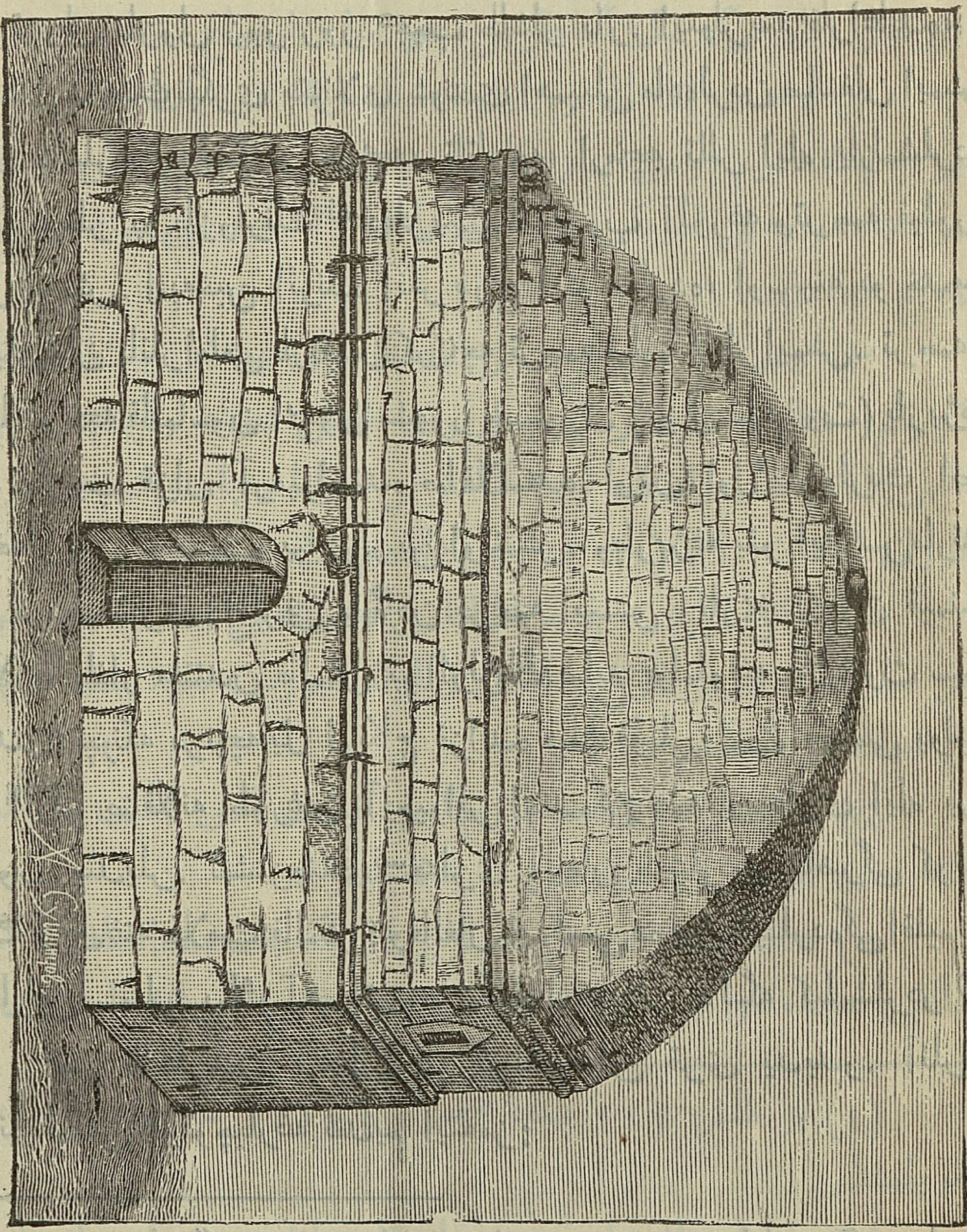

حاضرگی کلیسه یاننده بر بنا

(پالّاس رسمی بوینچه)

صاقلار ایچون بوندی ینگل وآرزانلی اصول‌نی قبول ایته بلماسلر وآز نرسه‌نی قزغانوب کلیسه‌نڭ هلاکتینه سبب بولورلر دیوب بیك قورقام.
بو کلیسه‌نڭ جدارنده بلغارلر (وباشقا خلقلر) نڭ قبرلرندن آلنغان هر تورلی یازولی زور زور عجیب طاشلر بار. ایتولرینه قاراغانده، بو عبادت خانه‌نڭ نیگزی بتونلای شوندی اهمیتلی ماده‌لردن صالنغان ایمش. اول طاشلرده‌غی جمله‌لر عربچه، تاتارچه، ارمنچه تللر ایله یازلمشلردر. الوغ پیطر بو یازولرنڭ نسخه‌لرینی کوچروب آلورغه وترجمه قیلورغه امر ایتمش. له‌په‌خین اثرنده آنلر درج ایتولسه‌لرده، اوستینه بو خدمت طابشرلغان تاتار امامی طرفندن کرکنچه ترجمه قیلنماغانلر ایمش. ترجمه‌لر خطا کوینچه قالماسون ایچون مشهور مستشرق (یولی قلاپروت) پاریژدن خط یازوب قزان آرخیواسنده صاقلانمقده اولان اول یازولرنڭ اصل نسخه‌لرینی کوچروب یبارولرین اوتنمش. وپاریژغه یتو ایله سن‌مارتن نام بر مستشرق آنلرنی یاڭادن ترجمه ایتمش. تاریخ ایچون قیمتلی اولان، بلغار ملتندن قالمش بو اثرلرنڭ ضایع بولماوینه قلاپروت سبب بولدی؛ چونکه برنیچه یل اوتکاچ قزانده بیك قوّتلی اوت قضاسی بولوب بو اثرلر صاقلانه طورغان آرخیوالر اچنده‌گی همه نرسه‌لری ایله برگه یانوب بتدیلر. نقشلرینڭ نسخه‌لری آلنغان طاشلردن حاضرگی کونده بیك آزی‌غنه سلامت قالمش؛ وقالغان قدرلیسی‌ده بو ولایتلرده‌گی اقلیم‌نڭ ناچارلغی سببلی بیك آغیرلق برله‌گنه اوقورلق حالگه کیلمشلردر (۱).
قبر طاشلرندن آلنغان یازولرنڭ صانی قرق یدیدر. آنلردن برنیچه‌سینی اوقوچیلرغه تقدیم ایته‌مز:

---

(۱) حاضرگی کونده بلغار اثرلرینی قزانده وبلغارده آرخیولوغیا (آثار قدیمه)، تاریخ هم علم‌الانساب جمعیتلری موزه خانه‌لرنده وقزان‌ده شهر موزه خانه‌سنده کورورگه ممکندر. (اداره)

۱) «بر الله‌غنه الوغ! بر الله‌غنه منگو. بارچه مخلوقات قایچان‌ده بر بته‌چك. بو طاش آستنده یاتوچینڭ اسمی ابو بکر - آسلان - حسن - محمد، باقلیوت (؟) اوغلی در. الهی! آنڭ قبرینی رحمتڭ برلن طولتر؛ اورنینی ایزگولر ایله برگه قیل؛ گناهلرین عفو قیل؛ اوجماح نصیب ایت». (۱)

۲) «تقدیر الله‌نڭ در. اول‌غنه منگو ترك! هرحیات ایاسی قایچانده بر بته‌چك. کرم ایاسی، سویوکلی‌مز سفرعلی خواجه بن علی خواجه بن مرادشاه خواجه بن ابو بکر خواجه ظلم یلنده (۲) ۱۳ نچی جمادده بو حیاتغه وداع ایلدی».

۳) «بر الله‌غنه الوغ! بر الله‌غنه ترك. بو قبر بنت رضانڭ در. کورکام، عقللی، تقوا بر امیره اولوب اصلی شماخه ولایتندن ایدی. الهی! آنی منگو راحتده قیل؛ گناهلرین یارلقا وقیامت کوننده یوزینی نورلی ایت. ۷۱۶ (۱۳۱۶) نچی یلده وفات ایتدی».

۴) «الله ازلیدر. بو قبرنڭ ایاسی عبدالله بن احمد! اجل، شوندی بر صاوتدرکه هر بر مخلوقات آندن اچارگه مجبوردر. قبر، جمله بنی بشر اوته‌چك بر ایشکدر».

۵) «الله ازلیدر! البته کوره‌چکیمز قیامت آدلی آقتق حکم کوننده الله تعالی اولوکلرنی قبرلرندن قوزغاته‌چقدر.»

۶) «الله ازلیدر! بو قبرده یاتوچی آی بیکه بنت محمد انصافلی، کورکام خلقلی، عفیفه، تقوا برخاتون ایدی؛ ۷۲۱ (۱۳۲۱) نچی یلده وفات ایتدی».

---

(۱) بو طاش ۶۱۹ سنهٔ هجریه (۱۲۲۲ - ۱۲۲۳ میلاد) ده قویلمشدر.

(۲) بلغارلر ظلم یلی دیوب مانغوللر بلغارنی باصقان یلغه ایته‌لر. «روس اساطیرنده» ایتولگانگه بناءً اول واقعه ۱۳۶۱ نچی یلغه طوغری کیله‌در. (اداره)

۷) «الله ازلیدر! بو قبر کیك کوکرا کلی، حرمتلی، صاحب اقتدار، مشهور شیخ موسی بك نـك‌در. الهی، رحمت قیل، قبرینه نور ساچ. ۷۱۶ (۱۳۱۶) نچی یلده ربیع الاخیرده وفات بولدی».

قبر طاشلرینك ایك ایسکیلری ۱۲۵۵ یللق ویا گالری دورت یوز یللق‌لری بار. بو اثرلر آراسنده بری ۹۸۴ نچی یلده ایکنچی برسی ۵۵۷ تاریخنده ارمن تلی ایله یازلغان ایکی طاش، بارچه کورشیلری طوپاس وحشیلکگه چومغان وقتده بلغارلرنك کیك بر تجارتکه مالك بولغانلرینی وبلغار مملکتینه ارمنی تجاری کیلوب یورگانینی کورساتوب طورمقده‌درلر.

IV

اسلام مسجدی وخریستیان کلیسه‌سی

یوقاریده بیان اولنغان مناره یاننده سکزپوچماقلی دخی بر بنا بار. بو بنا مسجد بولغاندر دیوب اویلیلر؛ روسلر بو طرفلرده یرلشه باشلاغاچ اول بنا خریستیان کلیسه‌سینه ایلاندرلمش. آنك اچنده محمد «صلعم» گه اوقولا طورغان صلوات‌لر اورنینه الله‌غه خطاب قیلنغان حقیقی عبادتلر قائم اولمشدر. لکن حاضر بنا هر ایکی‌سندن بوش طوره! بنانك توبان قسمی مربع بولوب باشلانا، یوقاریغه مسدس بولوب چغه‌در.

بلغار خرابه‌لری آراسنده بو بنانك اچی هم‌طشی باشقه‌لرغه قاراغانده یاخشیراق صاقلانمش. سببی‌ده بنا بروقتنی روسلر ایچون عبادت اورنی بولوب طورغانغه کورشی آول کریستیانلرینك باشقه‌لرغه قاراغانده آگا بر نوع احترام ایله معامله ایتولری اولمشدر. بنانك جدارنده‌غی عجیب کورنشلر وایشك ترزه‌لرینك اصول تعمیرلری بلغارلرده صناعت بیك‌ترقی ایتکانلگین کورساتوب طوره‌لر.

٧

آق سرای

شولیگه قدر سویلانوب کیلگان بنالرنی قاراغاندن صونگ محرر افندی بونلردن ¾ میل مسافه‌ده واقع اولان باشقه خرابه‌لرنی قارارغه کیتمشدر. اول اوزغان یرلر دینگز طولقونی کبی طاولی چوقرلی براورون اولوب آنلرننگ سویلاب طوره تورغان حکایه‌لری غایت‌ده قورقچلی درلر! هر طرفقه یدی چاقرم قدر جایلگان بو اورنده آدم سویا کینه باصماینچه بر آدومده آطلاب بولمی؛ کشی سویاکلری یر اوستنده یاته‌لر واوزلری صانسز کوب ایدیلر. شك یوق که، بو سویاکلر آقصاق تیمر طرفندن بلغار پایتختی آلنغان وقتده وبلغارلرننگ قوّتلری کیته باشلاغاچ آلتون اوردا (سرای) خانلری برله بولغان صوغشلرده اولترلگان بلغار اهالیسیننگ سویاکلری درلر. ایللی یل مقدم فائده ایتونی بیك یاراته تورغان کشیلرننگ باشینه، بو اورنغه فابریقه قوروب شونده‌غی آدم سویاکلردن فائده‌لنو فکری کیلمش ایدی. حاضرگی کونده بو اورون‌ننگ کوبره‌ك قسمی ایگون باصوینه ایلاندرلمشدر.

بو صونگغی خرابه‌لر شهر بلغارننگ ایڭ اهمیتلی بقیه‌لرندن اولوب، آثار قدیمه اهلندن بایتاق کشیلر بونلر حقنده فکرلر یورتمشلر، وتفتیشلر قیلمشلر. بعض علما آنلرنی خان سرایلرینڭ قالدق (بقیه) لری دیلر، بعض برلرینڭ فکرینه بناءً آنلر مسجد قالدقلری ایمش، لکن کوبراك علما آنلرننگ شهر بلغارده بولغان مشهور عمومی مونچه‌لردن بری بولوینی قوّتلامشلر؛ بوندی عمومی مونچه‌لر حقنده اسماعیل ابو الفدا وباشقه عرب محررلری هم ذکر ایتمشلردر.

بنا بو صورتلی: زوروتوگاره‌ك برزال. زالنڭ توشامی یوقاریغه قبه‌لنوب چغه. یاقتی توشسون ایچون‌میدر، قبه‌نڭ اوچنده آچیق یر قالدرلمش.

بلغار خرابه‌لری

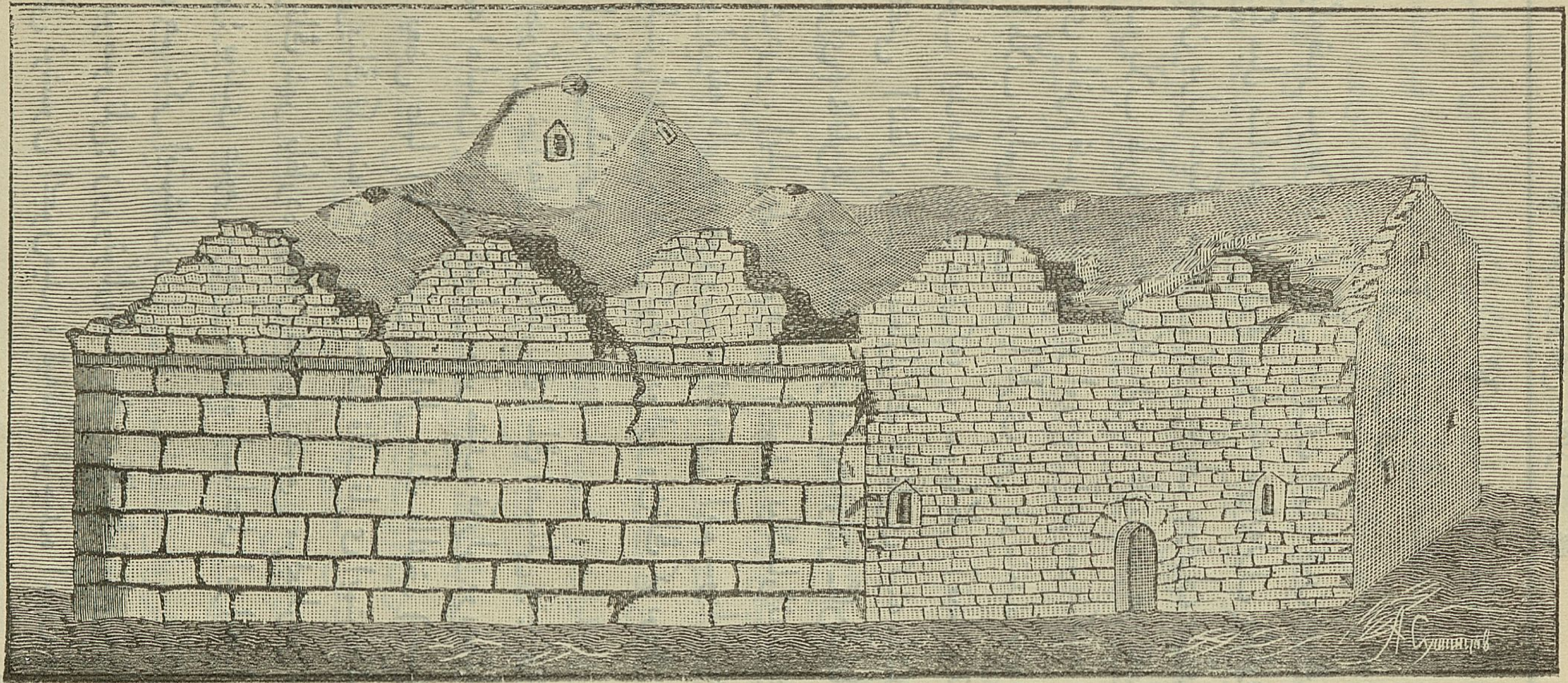

آق سرای

(پاللاس رسمی بوینچه)

بلغار خرابه لری ۹

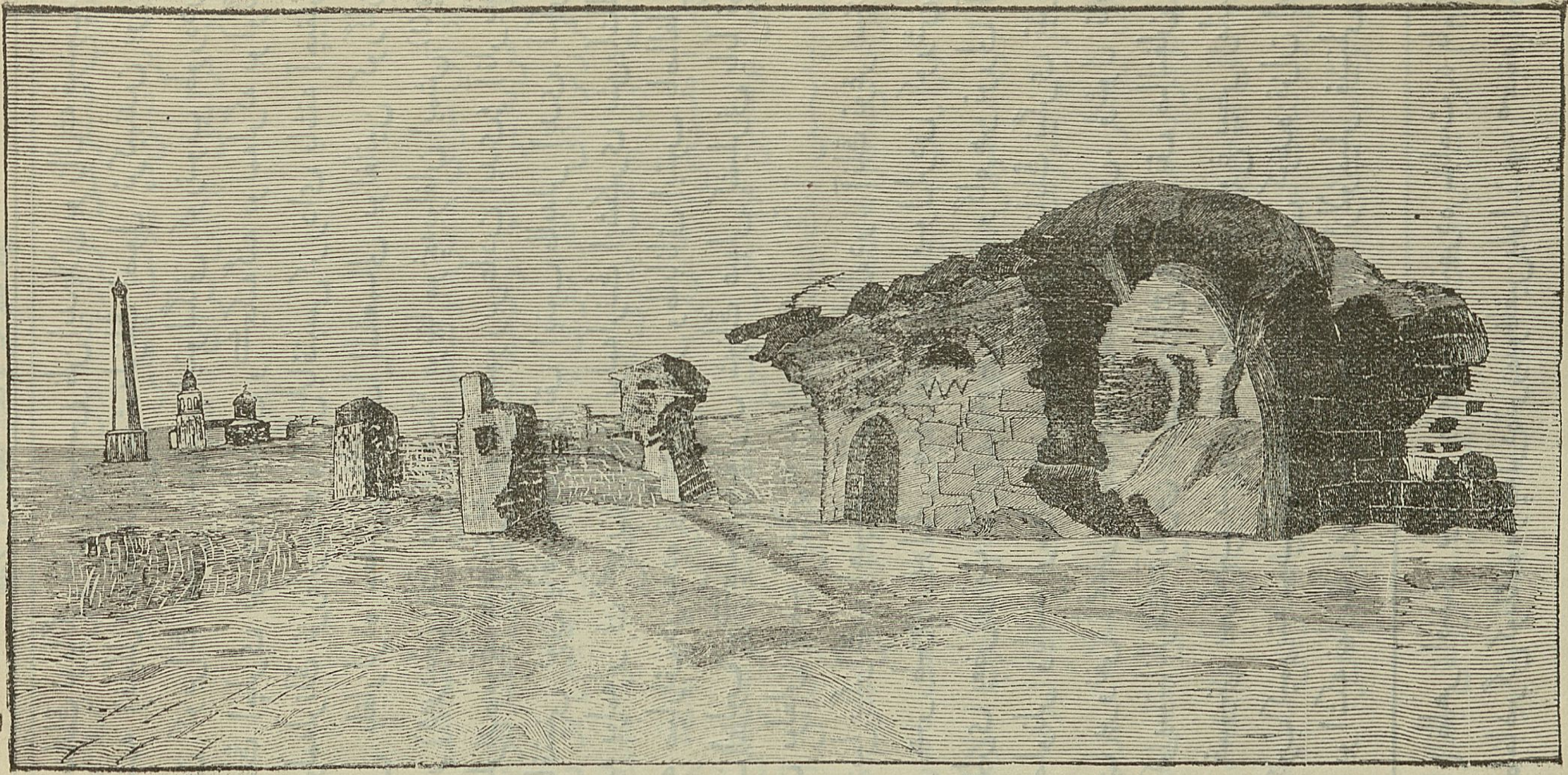

الوغ مناره یانندەغی خرابه
(پاللاس رسمی بوینچه)

الوغ بر بنانڭ تو بانگی قاتی اولمه‌سی ظن ایدیلان بو زالغه قوشوب ایکی الوغ قوشمه (فلیگل) صالنمش. قوشمه‌لرنڭ اصول ترکیبندن بو بنانڭ یارتیسندن کوبراك قسمی خراب ایتولگانی کورنوب طوره‌در. بو قوشمه‌لرنڭ اچلری بر نیچه طاباناق وکچکنه‌گنه بولمه‌لرگه بولونگانلر؛ کچکنه بولمه‌لرنڭ ترزه‌لری‌ده وکون یاقتیسی کرردای باشقه آچیقلری‌ده بولمغانلغی بلغارلرده جعلی یاقتیلق استعمالی بولغانین کورگازه‌در. پروفیسور (ئه‌ردمان) نڭ دیدکینه‌بناءً بو بنا مونچه‌بولغان ایمش (١)؛ زیرا شرق ملتلرنده مونچه‌غه یاقترتقچ قویو مشهور بر عادت ایدی؛ آنار یاقترتقچ بیرگان یاقتینی کون یاقتیسندن آرتق ایتوب طابه‌لر ایدی. لکن اول کچکنه‌گنه بولمه‌لر نی‌ایچون؟ واول بولمه‌لرنڭ ایشکلری بش‌یاشلك بالا کوچکه‌گنه صیارلق درجه‌ده نی‌ایچون طار وطاباناق ایتوب یاصالغان؟ بو بنا زندان اولوب بوکچکنه بولمه‌لری شونڭ عیبلی کشیلرنی یابا تورغان حجره‌لری بولغان دیب اویلارغه یارامی‌می؟

بو بنا بیگراکده اهمیتلی اثرلردن صاناله‌در. آنڭ توغریسنده یر آستندن هر طرفقه یوللر طاراله؛ واول یوللردن کورشی آول کریستیانلری بعض وقت آلتون کموش آقچه‌لر وگاه هر تورلی آلتون کموش صاوتلر وباشقه نرسه‌لر قازوب چغارالر. بنانڭ نیگزی تیره‌سنده هر تورلی برونغی آقچه‌لر وذیقیمت نرسه‌لر تابولمش. وشول تابوشلر کورشی کریستیانلرنڭ آنلرنی ازلی تورغاچ نی‌قدر نق صالنغان بنانڭ کوبراك قسمینی یمرگه‌لب بترولرینه وخرابه‌نڭ الوغ پیطر زماننده‌غی حالندن کوب کیموینه سبب اولمشدر. خیر حاضرگی کونده قزان امراسی طرفندن بو اشکه نهایت ویرلمش. یوقسه خزینه ازلاوچیلر قیمتلی اثرنی

(١) ظاهر افندی بیگییف «ما وراءالنهرده سیاحت» نام اثرنده بخاریلرده حاضرگی کونلده مونچه‌لرده ترزه‌یوقلغین یازا (٦٢ صحیفه) مترجم.

طوزدروب طاشلرندن اوزلرینه ایولر صالورلر ایدی‌ده، برونغی اثردن بو کونگه بر طاش‌ده سلامت قالماس ایدی.

بو خرابه‌نی «آق سرای» دیلر.

VI

قارا سرای

«آق سرای» دن اوڭ طرفده سکسان سازین مسافه‌ده دخی بر اهمیتلی خرابه بار. علما آراسنده بونڭ حقنده هم کوب اختلافلر بولمشدر. بعض محررلر آنی «قارا سرای» دیب آتامشلر. قایسی بر روایتگه قاراغانده اول «محکمه یورتی» بولغان ایمش (١). بو بنانڭ پادشاه سرایی‌می، مکتب‌می، مسجدمی، کروان سرای‌می یاکه باشقه بر عمومی یورت‌می بولغانین هیچ بلوب بولمی. فقط نه ایسه حاضرگه چاقلی سلامت تورغان بقیه‌سندن آنڭ نیندی بولسه‌ده بر عمومی بنا اولدیغی آڭلاشیله. باشقه خرابه‌لرغه قاراغانده بو کوب مرتبه بیوك اولوب، فن عمارت قاعده‌سنچه اشلنگان گوزال بر بنا بولغانی بلنوب طوره. بنانڭ سلامت قالغان قسمی، خصوصا اوزینه مخصوص ئلله‌نیندی بر اصول برله، زینتلانوب اشلانگان اچکی طرفی گوزال صورتده صاقلانمشدر. جدارنده‌غی اشکاتورغه قالقتوب یاصالغان زینتلر وصرلرنڭ بعض اورنده همانده سلامت یرلری بار. عمومیتله بو خرابه اهمیتلی بر بنا اولوب باشندن کچکان ملڭ یلغه قاراماس همان‌ده عالی بر صورتده اوطروب طوره‌در. بو اورننڭ غایت‌ده صالقون هواسینی و بو بنانڭ کوروب اوتکارگان دهشتلی واقعه‌لرینی خاطرگه آلساق آنڭ بو کونگه‌چه بولای سلامت طوروی تعجب اولنورلقدر.

---

(١) بو سرای حقنده (شپیلوفسکی) نڭ «برونغی بلغارلر» نام رساله‌سنده (٢١١ — ٢١٢ صحیفه) لرنده تفصیل ایتلمشدر (اداره).

بلغار خرابه‌لری

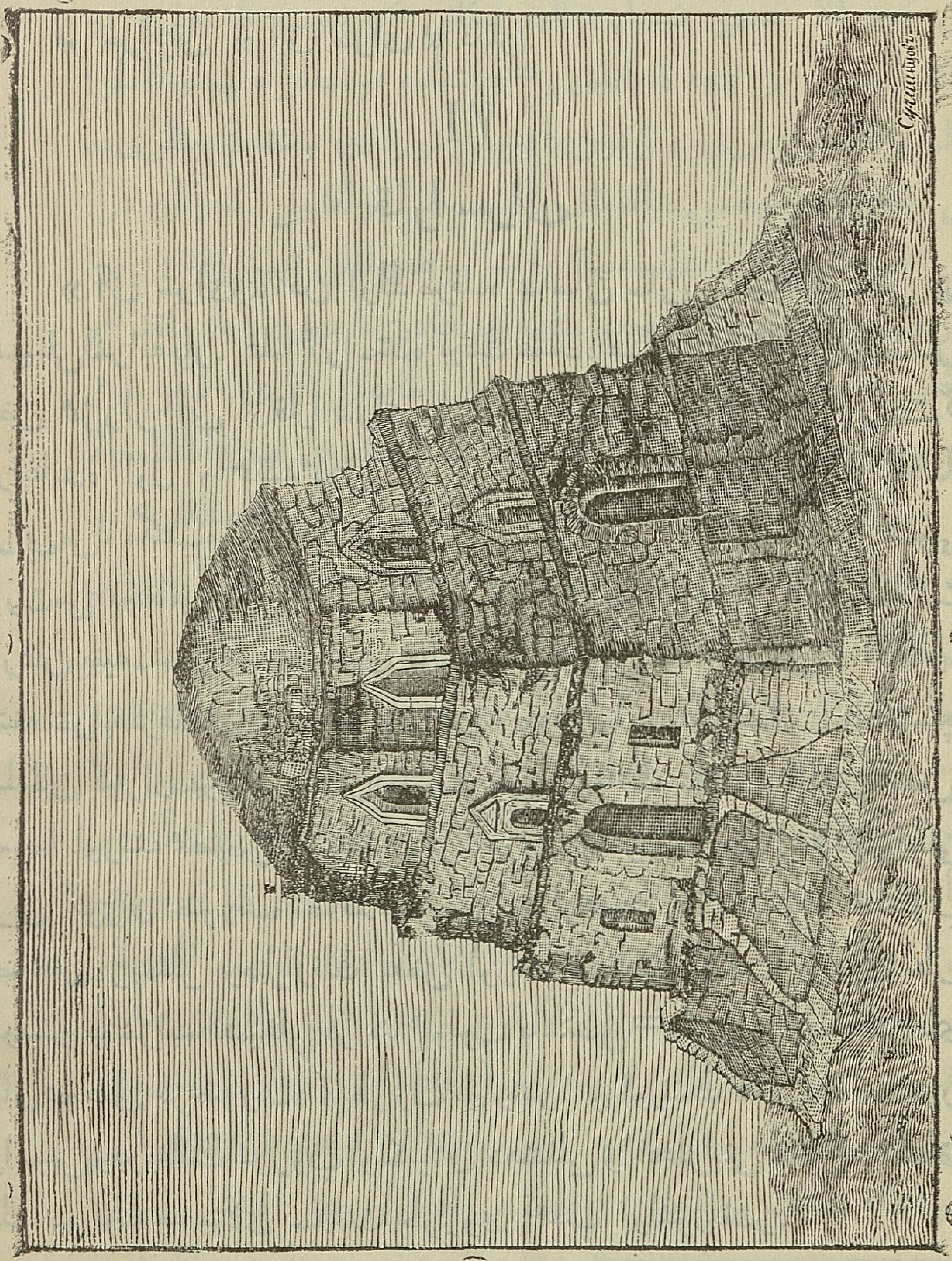

قارا سرای یاکه محکمه یورتی

(پاللاس رسمی بوینچه)

VII

کچکنه مناره

تفتیش ایدیله‌چك اثرلرنڭ ایڭ آقتغی اوزینڭ بیوکلگی وترکیبی ایله برنچی مناره‌غه بیك اوخشاغان ایکنچی بر مناره اولوب، برنچی مناره‌دن بونڭ آیرمه‌سی باری اوزینڭ توزلگی وتوبه‌سنده‌گی تیمر قرشاوی ایله گنه‌در. قرشاولر آگا، یوقاریك سویلانگان، تاتاربایی یونوسف نام ذات طرفندن قویلمش‌لردر. بو مناره برنچی‌سی کبك اوك اثرلی توگل؛ چونکه بر جهتدن توزاتلولر سببلی بوگا یاگالق توسی کرگان، ایکنچی جهتدن بونڭ ایبده‌شی اوزینڭ آوشقان حالی ایله کوزگه بیگراك اهمیتلی بولوب کورنه‌در. مناره‌نڭ تیره‌سنده اوستلرینه اولنلر اوسوب بتکان بیك کوب استینه قالدقلری یاته‌لر. عادتده هر بر خرابه‌لر اوستنده بولدیغی کبی، بو قالدقلر اوستنده‌گی اولنلرده جوری خرابه‌نڭ اوتکان عمرندن وحاضرگی بوشلغندن، قزغانچلغندن مصقل ایتوب کولوب تورغان کبك اوطره‌لر. بو قالدقلر شوشی مناره مسجدینڭ قالدقلری بولورغه کیراك دیب اویلیلر. شوشی مناره‌دن یراق توگل بر اورنده خان سرایی خرابه‌سی بولوب بر نیچه‌گنه یل اوّل سلامت بولغان ایمش؛ حاضر آنڭ اثرلرندن بر اویوم طاش‌غنه ایسان قالمشدر.

شول مین یازغان خرابه‌لرگه باشقه مشهور شهر بلغاردن و آنڭ نیچه مڭلی خلقندن بر اثرده قالماغان. قایچانده بر وقتده قوّتلی وشهرتلی بولغان بلغار حاضر شوشی حالده طورا. شهرنڭ اورتاسینه باصوب، آنڭ اوّلگی وحاضرگی حالی حقنده فکرگه کیتکاچ بزنی قایغو باصدی. بو هلاکت وخرابه تیاتری اوزینڭ بر کورنشی برله ئلله نی قدر درس بیره وقلبگه ملڭ تورلی فلسفی مطالعه‌لر بیره آلماغان حسلرنی صالا. بو حسلر یورا کمزنڭ اچینه اوك کروب اوطورالرده بزنی اوز توغریمزده اویلانورغه مجبور ایته‌لر. بز

کورگان نرسەلر بارچەسی قایچان‌ده بر وقتده حاضرگی بزلر کبی حیات ونشاط ایله طولی بولغانلر؛ حاضرگی کونده بونلر، تیز کیلەچکده‌گی بزلر کبی، توپراقغه ایلانگانلر، اونودیلغانلر، تاشلانغانلر...

VIII

مشهور زیارتچیلر

۱۷۲۲ نچی یلده الوغ پیطر مملکت‌نڭ هر طرفلرینه سیاحتی وقتنده بوخرابەلرنی قارارغه طوقتالمش. اول کیلگان وقتده شهر بلغارده یاخشی‌غنه نق کوینچه صاقلانغان یتمش‌دن آرتق هر تورلی بنالر بار ایدی. حاضر شونلردن باری بشی‌گنه سلامت طورا؛ قالغان‌لری هر بری جاهل کرەستیانلر طرفندن یمرلگانلر. نی‌قدر آچی بر حقیقت! اگرده بر ایکی مستشرقنڭ نقلاب اوتنووی بوینچه مملی حکومت دائرەلری اثرلرنڭ طالانووینه نهایت بیرمگان بولسەلر بو کونگه بو بشیده قالماغان‌بولورلر ایدی.

مشهور حاکم خرابەلر تیرەسنده بر آز یورگان‌دن صوڭ منارەلرنڭ برسینه منوب هرطرفدن کورنگان کیلڭ کورنش‌گه کوز صالغاچ عجبلانوب بو سوزلرنی سویلاگان ایمش: «بو منارەلر بلغارلرنڭ حکیملگینه بر دلیلدر. بونلی بیوکلکلردن بلغارلرغه هروقت دوشمانلرینڭ حرکتلرینی کوروب، بلوب وآنلر ایله صوغش‌غه حاضرلنوب طورورغه وبو پایتخت برله کورشی شهرلرگه هر وقت یاردم ایتارگه ممکن بولغان».

قرق بش یل اوتکاندن صوڭ شهر بلغارنی روسیەنڭ ایکنچی بر حاکمی ایکنچی یکاتیرینا زیارت‌ایتمش. ایمپیراطوریتسەاوزینڭ، مشهور فرانسوز محرری (وولتر) گه شول وقتلرده یازغان بر خطنده شهر بلغار حقنده شوشی‌صورتلی ذکر ایته: «وولغا بوینچه سیاحتم وقتنده شهر بلغار خرابەسینی قاراو نیتی‌ایله کیمەدن ایندم. بو شهر تیمرلڭ طرفندن آنڭ کیاوی ایچون آلنمش ایدی. مین آنده نق وطازه اشلانگان بایتاق‌غنه طاش

بنالر وتوقز مناره تابدم. شول خرابه‌لرنڭ برسی یاننده قرقلاب تاتار طورالر ایدی، بعضیلری عبادت حالنده ایدیلر؛ مین آنلرنڭ یانلرینه باردم. ولایت مأموری میڭا بو اورننڭ تاتارلر طرفندن مقدس بر اوروں صانالغانین وشول کشیلرنڭ بو یرگه عبادتکه کیلگانلرین سویلادی. بو توغریده آچیغراق معلومات آلماقچی بولوب مین بر تاتاردن صورادم. اول میڭا اوزینڭ روسچه بلمگانلگین آڭلاتدی. آندن صوڭ مین ایکنچی برسینه مراجعت ایتدم؛ مینم آنڭ کم ایکانین صوراویمه قارشی، اول اوزینڭ بر امام ایکانین وبو خرابه‌لر آراسنده بر وقتده بر ایذگی کشی تورغانین وبو اورنغه بیك کوب کشیلر بیك یراق یرلردن شول ایذگینڭ قبرینه زیارتقه کیلگانلرین سویلادی».

بو سیاحتده ایمپیراطوریتسه ایله برلکده علمادن‌ده بر نیچه کشی (پاللاس، له‌په‌خین، غمه‌لین) بولمشلر.

نمسه عالمی غومبولات (١٧٦٩ - ١٨٥٩) هم شهر بلغارنی زیارت ایتوب آنده بایتاق وقتلر طورمشدر.

IX

بلغارنڭ برونغی حالی

بلغارنی زیارت ایتوچی سیاحلر هر بری شهر اورننده صو بولماغانلقدن بیك عجب‌گه قالالر. تیره یاقده کول‌ده چیشمه‌ده یوق. وولغا ایسه شهردن یدی میل مسافه‌ده آغا. بو مسئله‌گه (پاللاس) بیگره‌ك‌ده عجبلانوب بو صورتلی ملاحظه ایته: «شهر بلغار کبك ایپاملی برشهرده صو مسئله‌سینڭ بولای اوڭغایسز بر حالده بولوی یعنی قیودن باشقه یرده صو طابارغه ممکن بولماوی بزنی حیرانلقغه قالدره. لکن حاضرگی کونده شهر بلغاردن ١٢ چاقرم مسافه‌ده آقمقده اولان وولغا نهرینڭ

اوّلده شهر بلغار استینه‌سی یانندن آقغان بولوی محتملدر (١)».
بو بیك قریب بر احتمال؛ چونکه اوّلده وولغا یارینه قورولغان کوب شهرلر حاضرده آندن برنیچه چاقرم چیتده قالغانلر. معلومدرکه وولغانڭ آغومی اوزگاروب، صوڭغی ایکی عصر اچنده کیکلگی ده تیره‌نلگی ده بیك کوب کیمومشدر.
نه ایسه بلغار ملتی‌نڭ پایتخت اورنی ایتوب، انسان‌نڭ حیاتی ایچون ضرور بولغان صو کبك بر احتیاجلی نرسه یوق اوروننی صایلاوی هم کیكڭ تجارتی ایلان مشهور بولغان بر شهرنڭ تجارت یولی وولغادن بو قدر اوزاق اورنده بولوی یراق احتماللردر. بر نیچه یللر مقدم شهر بلغار یاننده، تیران قوم آستندن، بیك عتیق (برونغی) بر کیمه‌نڭ واطقلری طابلوی، اوّلده وولغا اوزینڭ صوی برله شهر بلغار استینه‌لرینه تیوب کیتکانلگینی آڭلاته‌در.
ایکنچی بر بلغار شهری (بیلیار) نڭ‌ده شولوق کیچیلگی بار. اوّلده بیلیار صوی شهرنڭ اورته‌سندن اوتوب حاضرنده صو بتونلای کیبکان. بو شهر اوزینڭ زورلغی واهمیتی ایله بلغار ملتی‌نڭ ایکنچی شهری اولوب اوچ قات خندق وحصار ایله چولغانمش ایدی. حصار یردن ٢٥ فوت (تقریبا ١١ آرشین) بیوکلکده ایدی، اورنی حاضرده‌ده بلنوب طورا. حصارنڭ دائره‌سی ١٥ چاقروم وایکی بش چاقرومدن آرتغراق بولمش. بر نیچه یل مقدم بونده بایناق‌غنه یمرك طاش بنالر بولوب آرالرنده برجامع وبر مناره قالدقلری هم بولغان ایمش. حاضرده اویوم، اویوم طاشلردن وشول مناره‌نڭ نیگزندن باشقه برنرسه‌ده سلامت قالماغان. بو خرابه‌لرده‌شول اوق‌طوپاس کورشی کره‌ستیانلر طرفندن خراب اولنمشلردر.
بلغار حکومتینڭ باشقه شهرلرندن حاضرنده اصلا اثر قالماغان.

---

(١) بو احتمالنی بلغار حقنده یازغان عرب محررلری هم قوّتلیلر.
(اداره)

جوقوتین، بویلیمات، قومان، قارصون، طورا، ایسکی قزان، آرسك، غومیره، آرپاچ وباشقه بیك كوب ایپاملی شهرلرنڭ اورنلرینه حاضرنده طوپاس آوللر قورولمش یاكه، قایچان‌ده بر وقتده حیات وفاعلیت برله طولی اولغان، بو اورنلر حاضر ایگون باصولرینه ایلاندرلمشلردر.

X

بلغار آثار عتیقه‌سی

یوقاریده ایتولگانچه، بلغار خرابه‌سینی کره‌ستیانلر بیك کوبدن‌دن بیرلی قازوب کیله‌لر، وقتی ایله صاوت صابا، قوطیچق، صنم وقورال کبی نرسه‌لر وبارندنده کوبره‌ك اوستینه عرب حرفی ایله یازلغان آلتون کموش آقچه‌لر طابه‌لر. اوشانداق ½ ٢ دویمه اوزونلغنده نچکه‌گنه کموش تاپاقچقلر طابمشلر. بو تاپاقچقلر هم بلغارلرنڭ بر نوع آقچه‌لری بولغانلر ایمش. بلغار خرابه‌سنده وقتمده کورشی آول کره‌ستیانلرندن ایسکی باقر آقچه‌لر وبر قومغان ایله، بر کره‌ستیان ایونیگزی قازیغانده تابقان، ایکی باش سویاکی آلدم. صوڭغی اون یل اچنده بردن نرسه‌لر آزراق طابوله* باشلامش؛ آنلرنڭ یاخشی بها طورغانلرین بلگاچ کره‌ستیانلر قزانغه کیتوروب صاتا تورغان بولمشلر. طابولغان نرسه‌لر آراسنده بیك قیمت بها بیروب آلنغانلری هم بولمشدر.

ژوقف اسمنده برقارت مأمور اوزینڭ شهر بلغاردن ١٥-١٢ میل مسافه‌ده اولان اوطارندن طوروب شول تیره‌ده کره‌ستیانلر تابقان ایسکی بلغار اثرلرینی جیوب بر نیچه یل اچنده گوزال بر ایسکیلر جیونتغی (مجموعه‌سی) یاصامشدر. بو نرسه‌لر آراسنده دقتنی بیگره‌ك نق جلب ایتاردای بر خنجر بار. بو خنجرنڭ اوزونلغی اوچندن صابینه‌چه اون آلتی دویمه؛ یوزی صاف قورچدن اشلانگان؛ صابی فیل تشندن اشلانوب، چیتلری یالتراب طورا تورغان قزل قیمتلی طاشلر ایله زینتلانگان؛ قنیسی

صاف کموشدن‌در. اشینه وگوزاللکینه قاراغانده بو خنجر کبار بر بلغار عسکری‌نکی بولورغه اوخشیدر.

بو خنجر وباشقه بلغاردن تابولغان بیك کوب نرسه‌لر بلغارلرنڭ عملیات معدنیه‌ده تمام کمالت‌گه ایرشکان بر ملت ایکانین کورساتمکده‌درلر. ژوقف خنجرنی تابقان وقتده خنجرنڭ بریری واطق بولغان ایمش؛ مأمور بونی توزاتدرمكچی بولوب قزاننڭ مشهور اوستالرینه بیرگان؛ لكن اوستالر نی‌قدر توزاتسه‌لرده ونی‌قدر کموشلر صرف قیلسه‌لرده نقلاب توزاته آلماغانلر؛ بیك آزغنه‌ده قول تیگزرگه یاراماینچه خنجر اوّلگی ازندن واطلمشدر. کوره‌سڭ، خنجرنی یاصاغان کموشکه آنڭ نقلغینی آرتدره تورغان ایکنچی بر نرسه قوشلغان بولورغه کیرك.

ایشتدیکمه کوره، قزان ولایتنده اسپاس یقیننده ایکنچی بر یر خواجه‌سی هم بلغار ایسکی‌لرندن خصوصا سونگی، قلچ کبی نرسه‌لردن بر جیونتق (مجموعه) ترتیب ایتکان‌ایمش؛ مع‌التأسف مین آنلرنی کوره آلمادم.

بو هر تورلی نرسه‌لر نیچه عصرلر اوّل بلغارلرنڭ حسن وترقی‌گه مالك بر ملت اولدقلرینه دلیلدرلر. بو یرگه‌چه بلغارلرنڭ اثرلری حقنده سویلاب کیلدك، ایندی ممکن بولغان قدر بلغارلرنڭ اوزلری حقنده اوقوچیلرغه بر آز معلومات بیرمكچی بولامز.

XI

برونغی بلغارلر

اسملری وولغا نهرندن آلنغان بولوی محتمل اولان بلغارلر وولغا ایله اورال طاولری وسامارا ایله قاما نهرلری آراسنده‌غی اورنلری اشغال ایتمکده ایدیلر. بلغارلرنڭ اصلی معلوم توگل. کوب مستشرقلر آنلرنی فین ملتلرندن برسی ایتوب صانیلر. بعض محررلر آنلرنی روسیه‌نڭ شمالنده بولغان برونغی نورمانلر (Норманны) نسلندن دیب

اویلیلر. لکن بارندن‌ده معقول‌رك بلغارلرنڭ مانغول ملتلرندن برسی بولمقی‌در. زیرا بلغار شهرلری اورنندن‌تابولغان اسکیلیت‌وباش‌سو یاکلری آنلرنڭ مانغوللردن ایکانینی اثبات ایتمکده‌درلر. تاریخ بو توغریده بر سوزده سویلامگانگه کوره بلغارلرنڭ بنی بشرنڭ قایو نسلندن ایکانینی بلو، نی قدر آغر بولسه‌ده بلغار ملتینه مانغوللر استیلاسی صوڭنده آنلر ایله قاتشوب، مانغوللرنڭ بعض بر خصوصیت‌لری آنلرغه اثر ایتکان بولوی هم یقین بر احتمالدر.

بلغارلرنڭ قوّتلی وپارلاق وقتلرنده آنلرغه کیلوب کیتکان بر یاکه ایکی عرب محررلری شهر بلغارده اوزلرینڭ دقتینی جلب ایتکان بعض حاللرنی یازوب بزگه قصقه‌غنه معلومات قالدرمشلر. ابن فضلان (١) نڭ ملاحظه‌لری اولدقچه کیڭ واهمیتلیدرلر. آنڭ بلغارنی زیارتی بوصورتلی بولمش: بلغار پادشاهسی المنصور بغداد خلیفه‌سینه خط یازوب آندن بلغار خلقینه اسلام دینی اوگراتوردای واعظلر ومسجدلر بنا قیلوردای اوستالر (آرخیتیکتورلر) یباروین اوتنگان. بو اوتنچ‌نی بیك ممنونیت برله قبول ایتوب خلیفه بلغارغه بر (ایلچیلر هیئتی) یبارگان وهیئت‌گه باش ایتوب سوسن الرسی‌نی، سرکاتب ایتوب ابن فضلان‌نی تعیین ایتکان. ایلچیلر هیئتی ٩٢١ نچی یل ایيون آینده (٢) بغداددن چقوب بخارانی وباشقه مملکت‌لرنی زیارت صوڭنده ٩٢٢ نچی یلنڭ مای آیینی (٣) بلغارده اوتکاردی. شولای ایتوب ایلچیلر بتون یل‌نی سفرده کچردیلر. ایلچی کیلگانینی ایشتکاچ پادشاه منصور آلگا قارشی چقدی؛ اول اوزی آت

---

(١) احمد بن فضلان بن العباس بن اسد بن حماد مولی محمد بن سلیمان. (اداره)

(٢) ١١ نچی صفر ٣٠٩ نچی یلده (٢١ ایون ٩٢١ نچی یل میلادی).

(٣) ١٢ محرم ٣١٠ یل (١١ مای ٩٢٢ سنه). (اداره)

اوستینه منگان حالده هم عسکری ایله برلکده ایدی؛ ایلچیلرنی کورگاچ پادشاه آتدن توشوب، مقصودینه ایرشدرگان ایچون، الله‌غه تشکرلر قیلدی وآسیا عادتی بوینچه ایلچیلرنڭ باشلرینه آلتون آقچه‌لر ساچدی. بر نیچه کوندن صوڭ ایلچیلر حرمتینه الوغ بر بیرام یاصالدی؛ ابن فضلان‌نڭ ایتوینه بناءً بو بیرامده مملکت‌نڭ تورلی طرفندن چاقرلغان توره‌لر هم بار ایدی. منصورنڭ اوستنده شوشی کون ایچون خصوصی حاضرلنگان کورەن حله وباشنده هم کورەن چالمه ایدی. بلغارلر عادتی بوینچه پادشاهنڭ خاتونی هم اوزی یاننده ایدی؛ بیرام وقتنده ملکه، بغداد خلیفه‌سی المقتدر بالله طرفندن یبارلگان بولاکلرنی قبول ایتدی. بیرام الوغ صی، حرمت برله تمام بولدی؛ بیرام مدتنده چیت مملکت‌دن کیلگان مسافرلر اوستینه پادشاهنڭ یقینلری طرفندن ایکی مرتبه آلتون آقچه‌لر سیبولدی.

بو ایلچیلر کیلونڭ نتیجه‌سی بلغار خلقینڭ اسلام دینینه کوچوی بولدی. ابن فضلان ایتوینه قاراغانده بو واقعه میلاددن ۹۲۲ نچی یلغه توغری کیله‌در. بر تاتار مورخی بلغارلرنڭ اسلام دینین قبول ایتولری هجرتدن توقزنچی یلده بولغانین دعوا قیله؛ «بلغار تاریخی» دیب آتالغان بر کتابنده، اول باشینه کیلگان هر بر نرسه حقنده سویلی. فقط کتابنڭ اسمی‌نی طلب قیلغانین اونوته، بتون کتابده اصل بلغار حقنده‌غی معلومات ایکی بیت‌ده بولور بولماسقنه‌در؛ بلغارلرنڭ اسلام‌نی قبول ایتولری حقنده بو صورتلی یازا:

هجرتدن ۹ نچی یلده اوچ صحابه (زبیر، عبدالرحمن‌ هم‌ طلحه) بلغارلرنی اسلامگه کوچرو نیتی ایله بو شهرگه کیلدیلر. بو یرگه کیلو برله آنلر آورولرنی دوالرغه کرشدیلر؛ آورولرغه فائده‌لری تیه باشلاغاچ خلق آنلرنی بیك قدر وحرمت ایتدی، هر یرگه آنلرنڭ اسملری طارالدی. شول وقتلرده بلغار پادشاهسی حیدر خان‌نڭ قزی آوری ایدی؛ عرب

طبیبلرینی چاقردیلر؛ حیدر خان قزینی سلامتلندرگان کشیگه شول قزنکٔ اوزین بیرمکچی بولدی. خسته‌نی زبیر دوالاماقچی بولوب بو روشچه اشکه کرشدی: حارق‌العاده بر شفا کورساتمك ایچون، اول اسلام عادتنچه الله‌غه عبادت ایله باشلادی؛ کامل اخلاص برله بیك اوزاق عبادت قیلغاندن صونکٔ ایده‌ن آستندن حوش ایسلی بر آغاچ پیدا بولدی؛ حاضر بولغان کشیلر بو اشکه بیك عجبلندیلر. زبیر شول آغاچدن بر آز یاپراق آلوب شوندن اچارگه دوا حاضرلادی وشونی پادشاه بالاسینه بیردی؛ پادشاه قزی شول ساعتده‌اوك اورنندن قوزغالدی وبتونلای سلامتلندی. احتمال شوشی کرامت حیدر خانغه بیك اثر ایتکاندر؛ اول اوزینکٔ وعده‌سنده طوردی وقزینی زبیرگه بیردی. مسلمانلر شوندی کرامت ایاسی بولالر فکری ایله، اول بر آز عمر اوتکاچ اوزی‌ده اسلام دینینی قبول ایتدی وآنکٔ آرتندن آنکٔ صادق تبعه‌سی هم ایاردی. زبیر بلغارده قالدی اصل مقصودلری حاصل بولغاچ آنکٔ ایبده‌شلری وطنلرینه قایتوب کیتدیلر.

آیانچ درکه، ابن فضلان‌ده باشقه برونغی محررلرده بلغارلرنکٔ اسلامغه‌چه نیندی دین‌ده بولغانلری حقنده بر سوزده سویلامیلر. حاضرگی بعض مورخلر بلغارلری خریستیانلر بولغانلر دیسه‌لرده مینم فکرمچه بو خطا بر اویدر، چونکه بلغارلرنکٔ مجوسی بولغانلرینه بیك کوب دلیللر بار.

شك یوق، بلغارلرنکٔ اسلامی آنلرنکٔ تیره یاقده‌غی کورشیلرینه بو دینی طاراتورغه طرشولرندن کوب الوك بولماس؛ بلغارلر روس کنازی ۋلادیمیرگه روسلارنی اسلامغه اوندااب ایلچیلر یبارگانلر. بوکا قارشی ۋلادیمیر اسلام دینین اوگرانمك ایچون بلغارغه خصوصی کشیلر کوندرمش. لکن ایلچیلر قایتوب توصیف ایتکاچ کنازگه اسلام دینی برده اوخشاماغان ایمش. ایلچیلر بلغارلرنکٔ مسجدلرده بر یاطوب بر طوروب عبادت قیلولرینی وآنلرده شادلق وکیف صفا یوقلغینی وشونلقدن بو دین‌نکٔ روسلر ایچون معقول بردین توگل‌لگینی سویلاب شونکٔ اوستینه اسلام

دیننك خمر اچو ممنوع بولغانینی‌ده علاوه ایتکاچ کناز ولادیمیر «خمر کشیگه کیف بیره، آندن باشقه آدم یاشای آلمی!» دیمش وشول ساعتده‌اوك اسلام دیننده‌ن یوز چویرمش وبر نیچه وقتدن صوڭ خلقی ایله برلکده خریستیان دینین قبول ایتمشدر (۱). اگر بو کناز مسلمانلقنی قبول ایتگان بولسه آوروپا، نی حالگه کیلور ایدی؟ بو سؤالگه جواب بیروی قیون. اول وقتده سجلیا آطه‌سنده واسپانیاده اسلام پادشاهلغی اولوب، شرق روم ایمپیراطورلغی خرابه‌سنده عثمانلر حکومتی ظاهر بولمش ایدی. اگر اول وقتده بیك متعصب خلقلر ایله طولی اولان روسیه، اوزینڭ مسلمانلر ایله دوشمانلاشوی اورنینه، آنلر ایله برلشوب، آوروپاغه دوشمان کوزی ایله قاراسه، آفریقا، اسپانیا، سجلیا، روم ایلی مملکت‌لری مسلمانلر قولینه کرگاندن صوڭ اسلامغه قارشی بر یالغزی قالغان آوروپا، کم بلسون، احتمال محمدیلر طرفندن یوتلغان‌ده بولور ایدی.

اگر بو فکر توغری بولسه خریستیانلق هم آوروپا عالمی

---

(۱) ولادیمیرگه چاقلی اوق اسقاندیناویا یارم آطه‌سی قوملری‌نڭ دنه‌پر صوی بوینچه سلاولر (روسلر) آراسندن اوتوب استانبولغه یورولری سببلی باره باره استانبول خریستیانلری ایله روسلر هم قاتشه وخریستیانلقغه عادتلانه باشلاغانلر. هم ۹ نچی عصر اورته‌لرنده‌اوق کیریل ومیفودی اسملی ایکی خریستیان واعظلری سلاولر (روسلر) یرینه کیلوب اهالینی دینگه اونداب یورگانلر. ایکی یوز کشینی خریستیان دینینه کرتوب استانبولغه قایتقانلرینی تاریخ اثبات ایته‌در. شولای ایتوب روسلر، سلاولر ولادیمیرگه چاقلی ئلله‌قایچان خریستیانلقغه حاضرلنگانلر، بعضیلری آنی قبول هم ایتکانلر ایدی. کییف‌ده کلیسه‌لری هم بار ایدی. کناز ولادیمیر ایسه آنی رسما قبول ایتوچی‌گنه بولدی.

(مترجم)

اوزلرینک سلامتلکلری ایچون ولادیمیرنک خریستیانلقنی اختیار ایتوینه بورچلیدرلر.

ابن فضلان بلغار مملکتلرنده بورانلر، اویورمه‌لر بولوب، صغوقنک بیک قوّتلی بولغانندن خبر ویره‌در. شولوق خبر ابو حامد الاندلسی (۱) ده‌ده بار؛ بونک ایتوینه قاراغانده بلغارده قار شول قدر کوب ایدی‌که، حتی یای‌گی قزوده آنی اریتوب بتوره آلمی ایدی. باشقه محررلرنک دیدکلرینه بناءً بو مملکت‌ده یدی آی دوام ایتکان قش کوننده بیک قاتی صالقونلقدن یر بیک نق قاتوب میت‌لرنی کومار ایچون قبر قازوی بیک زحمتلی بولغان ایمش. ابن فضلان‌نک تصدیقینه بناءً بو مملکت‌ده قش کوننده اتلر یاردمندن باشقه یورو ممکنده بولماغان؛ چونکه اول وقتده یوللر تایغاق بوز ایله قابلانغان اولوب کشی‌لرده حیوانلرده یولغه باصوب طورا آلماغانلر، فقط اوزلرینک طرناقلری یاردمیله اتلرگنه یوری آلغانلر ایمش. (۲)

ابن فضلان، مملکت‌ده‌گی شول قدر صغوقلقغه قارامایچه بلغارلر ایگون اشی ایله شغللانوب خلق‌نک طرشوی سببلی آرپه، بغدای کبی نرسه‌لردن حاصلات بیک کوب آلنغانلغین ذکر ایته‌در. اگر حاضرگی کبی اول وقت‌ده‌ده وولغا وقاما نهرلرینک و آنلرغه قوشیله تورغان باشقه بیک کوب صولارنک چیتلرگه جایلوب، یرگه کوب اثر بیرگانلرینی خاطرگه آلساق بلغار مملکتنده گوزال صورتده حاصلات آلنغان بولووی بیک

---

(۱) ایسپانیا علماسندن ابو حامد الاندلسی ۱۱۳۴ع (هجریه ۵۲۹) ده بلغارنی زیارت ایتوب مشهور قاضی یعقوب بن نعمان ایله مصاحبه‌ده بولنمشدر. (رضاءالدین بن فخرالدین، «آثار» ۱ ۶۱ صحیفه). (اداره)

(۲) بو سوزلر بلغار مملکتی‌نک شمال طرفلرینه نظرا ایتولگان بولورغه کیراک. (مترجم)

ممکن اشدر. عرب محررلر ینگ کتابلرنده بلغار مملکتنده آلما بولغانلغی حقنده هم سوزلر بار، لکن حاضرگی زمانده‌غی کبی بو مملکت‌نگ آلماسی اول وقتده‌ده ناچار بولغان ایمش. مملکت‌نگ کوب یری چیکلاوك آغاچی ایله طولی بولغان؛ بو یرده چرشی آغاچی هم‌بولغالاغان؛ بلغارلر بو آغاچدن، آچیتقان نگ صوگنده ایسرتکچ اچملك‌گه ایلانه طورغان بر طاتلی صو چغارغانلر (۱). بلغارلرنگ عادی آشلری آت ایتی وطاری‌دن عبارت ایدی. بالق، مای، آچی بال هم بوخلق‌ده بیك اعتبارده بولمشدر.

اوزلر ینگ حاکملر ینه بلغارلر هر عائله باشینه بر صغر تیریسندن عبارت یصاق تولی تورغان بولمشلر (اشلانگان تیری بیرگانلر بولورغه کیراك). بوندی تیریلرگه ایرانلر، بخاریلر وقالمقلر آراسنده حاضرگی کونده‌ده بلغار تیریسی دیب اسم بیریله (۲). قزان واطرافنده اشلانه تورغان کوون حاضرگی کونده بیك مشهوردر؛ شولای ایتوب بو نوع صناعت (کوون اشی) نی باشلاب یباروچی وآگا کمالت بیروچی بلغار قومیدر.

شهر بلغارنی زیارت ایتوچی عرب سیاحلر ینگ قالدرغان اثرلرندن بو قومده ایاملی‌لك (تبرج) بیك قوّتلی بولغانی آڭلانه. اگر بو شهرنگ، یراقدن خریستیان سوداگرلر ینی اوزینه کیلتورگان هم وولغا بوینده یاشاوچی‌قاراقلرنی اوزینه هجوم ایتارگه قزقدرغان، کیلگ تجارتینی اعتبارغه آلساق بوبای ملت اچنده ایاملی‌لك قوّتلی بولوی برده عجب اش توگل. بس شولای بولغاچ ابن فضلان‌نگ، بلغار پادشاهسی‌نگ کیوملر ینی تگوچی بغدادن کیتورلگان اوستا ایدی وپادشاهنگ تختی آلتونلی قطیفه ایله

---

(۱) باشقه بعضیلر ینگ ایتوینه قاراغانده عصار (طاتلی‌صو) سانچکیلی آغاچدن اولمای بلکه قاین آغاچندن آلنغان ایمش.

(۲) «بلغاری» یاکه «بلغار» نام اشلنگان کوون سیبیر یا خلقلرنده حتی آلتای قبیله‌لرنده هم استعمال قیلنه‌در. (اداره)

اورتولی ایدی وکیوملری بیك قیمتلی نرسه‌لردن اولوب آنلرنی حاضرلرگه کوب ماللر صرف قیلنغان ایدی، دیگان سوزلرینه اوشانماسقه اورون یوقدر. روس خلقینك توبانگی صنفلری حاضرگی کونده چاباتا کیگانلری حالده، اوننچی عصر اورته‌لرندن بیرلی ایلك توبان بلغارلرنك ده ایتوك استعمال قیلولری، بو ملت ده ایاملی‌لك وچرلی‌لك، نی درجه‌ده بولغانین بیك آچیق کورساته‌در.

ابن فضلان‌نك دیدکینه بناءً بلغار عادتی بوینچه اگرده برمن اورامده پادشاهنی کورسه آگا اشلاپه‌سین صالوب باشین ایارگه تیوشلی بولغان ایمش. باشین آچونی ادبسزلك صاناغان عرب سیاحلری بو عادتکه عجبسنگانلر بولورغه کیره‌ك.

شولوق محرر، پادشاه عمومی مجلسلر وسلاملقلر یاصاغانده خاتونی هم برگه بولغانین، یازه. پادشاه خصوصی بر اوستالگه اوطروب شوندن ترتیبی ایله هر بر قوناقغه ایت کیساکلری تاراتوب طوره تورغان بولغان. قوناقلرغه آچی بال هم بیریلوب عادت بوینچه هرکمگه نی بیرسه‌لرده اوزینك ئلوشینی آلورغه تیوشلی بولغان ایمش.

بلغارلرنك قانونلری آغر وقاتی ایدی. فسق واوغریلق ایچون بیك نق جزالر قویولغان ایدی. شونلقدن بولورغه کیره‌ك، خاتونلرنك برده قورقمانیچه وبو اش ایچون اصلا عیبلانمانیچه ایرلر ایله برگه یالان تن مونچه کرو صو کرو کبی عادتلری اولمشدر (۱). بو عادت

---

(۱) بلغار خاتونلری حقنده‌غی بو سوز عموما روس تاریخلرنده وجمله‌دن بری پینیغین‌نك قزان تاریخنده هم بار. ظن عاجزانه‌مه کوره بو عادتلر درست بولغان تقدیرده‌ده بلغارلرنك دین اسلامنی قبول ایتولرندن مقدمگی عادتلری بولسه‌لر کیراك. هر بر اوزینك ایاروچیلرندن بوندی عادتنی بتورتکانی کبی دین اسلام بلغارلردن‌ده بو عادتنی تاشلاتقان‌در.

(مترجم)

بلغار خاتونلری‌نڭ كورشیلری تاتار وروس خاتونلرینه قاراغانده ایركنرەك بولغانلرینی كورساتەدر.

ابن فضلان‌نڭ ملاحظەلرندن معلومدركه، بلغارلر آراسنده یوق نرسەلرگه خرافاتغه اوشانولر بیك قوّتلی اولمشدر. (بونلردن بلغارلرنڭ اسلامنی قبول ایتودن اوّل خریستیان اولمای، بلكه مجوسی بولغانلری آڭلانه) مثلا بلغارلر یلان‌نی اوترمیلر، آنی اولوغلیلر ایدی. شوندی عادت آمیریقا وآفریقا قطعەلرندەغی بعض قبیلەلرده حاضرگی كونده بار؛ شك یوق‌كه، اوّلده یلانلر قالمق وباشقرد طائفەلری طرفندن هم اولوغلانەلر ایدی. ات اولاوی بلغارلرده كیلەچكده بر اش اوڭاچاغینه علامت ایدی؛ بوكوب ملتلرده كیروسنچه بربلا كیلەچكینه علامت ایتوب صاناله. یاشین صوقغان ایو ملعون صاناله وبتونلای طاشلانه ایدی. اگر بر من اوزین بیك عقللی یاكه بیك بلوچی ایتوب اعلان قیلسه آنی آصالر ایدی. اگر باشقه عرب محررلری تصدیق ایتمسەلر ابن فضلان ایتكان بوسوزگه اوشانماسقەده ممكن بولور ایدی. محررلردن برسی حامد طوری (Ameil Toury) مذكور عادتنڭ اجراسینی شوشی روشچه تعریف ایته: عقللی كشی بلغارلر فكرنچه اللهغه یقینلق ایچون باشقه عادی كشیلرگه قاراغانده لایق‌راق بوله؛ شونلقدن آنی گرچه عادتدن طش بر اصول برله بولسەده تیزراك الله حضورینه كوندرمك ملت‌نڭ بورچیدر. بلغارلرنڭ عادتدن طش بو اصوللری اوخشاشلی برونغی یونانلرده هم برعادت بولمش: اگر بركشی بیك قوّتلی بولسه یاكه اوزینڭ قابلیتی سببلی خلق‌غه سوزی اوته تورغان بولوب كیتسه، دوشمانلری آنڭ قوم آراسنده یاشاوین ضررلی تابوب خلق فائدەسی ایچون آنڭ وطندن قوولوین طلب ایته تورغان بولغانلر — بو هم اولوم كبی الوغ بر بختسزلكدر. (زیرا یونانلر اوزملتلرین بیك سویوچان ایدیلر؛ اوز قوم قبیلەسی اچندن قوولمق مدنی یونان ایچون اولوم كبی آغر صانالمشدر).

بلغارلرده بوندی وحشی عادتلرگنه توگل، بلکه کورکام خلق ووجدانغه بنا قیلنغان گوزال قانونلر بولغانین دعوا قیلورغه هم دلیللر بار. بلغارلر شهری اورنندن تورلی وقتده قازوب آلونغان هر بر بلغار آقچه‌لرنده شوندی نقش‌لر یازولر باردرکه، اول سوزلردن مقدس خریستیانلق‌ده کیری طورماس ایدی. «عمر آقچه‌درکه، یاخشیلق قیلو والله‌نی الوغلاو ایچون بزگه بولاك ایتوب بیرلمشدر» (۱) — بلغارلر آقچه‌لرینڭ کوبیسنده بز اوقوغان نقشلر شول صورتلی.

برونغی محررلرنڭ اثرلرندن بلغارلر حقنده بز تابا آلغان معلومات شوشی قدردر؛ مگر آنلر اوزلری تأسف اولنورلق آز بولسه‌لرده، بو شهرنڭ اول اثرلر یازلغان وقتلرده‌ده عالمگه تأثیری بولغانین بلدرته‌لر. قاما باشندن باشلانوب وولغانڭ صول طرفی بوینچه جایلگان بو منبت ییرنڭ پایتختی بولمق هم اوزی بویله جایلی بر تجارت اورننده بولمق ایله شهرنڭ عمارتی تأمین ایتلگان ایدی؛ وشمال‌نڭ تجارتینی اوز قولنده توتمق آنڭ ایچون بیك طبیعی بر حالگه أیلانگان ایدی. بلغارلرنڭ بغداد ودمشق عربلری ایله قاتشوب، خبرلشوب طورماقلری فنون وصنایع ایله تانشمقلرینه سبب بولدی؛ مانغوللر استیلاسندن کوب یللر اوّل، بلغارلر آراسنده محمد یلك طارالماس برون اوق، شهر بلغارده قرآن آیتلری یازلغان آقچه‌لر استعمال قیلونالر ایدی. هینوئه‌زه‌لیلر (генуэцы) قریم وقافقاز آرقلی بلغارلر ایله سودا ایتوشه‌لر، قورالLر، کیوملکلر

---

(۱) «الدنیا ساعة فاجعلها طاعة» (عمر برگنه ساعت‌در، آنی الله‌غه عبادت ایچون استعمال ایتارگه کیراك). مسلمانلر، بو جمله سلیمان پیغمبر یوزکینه نقش ایتلگان ایدی، دیلر.

«قازانسکی ویستنیك» ٤نچی نومر ۱۹۰۵ سنه). (اداره)

وباشقه نرسه‌لر، بیك نجکه ماللر آلیشه‌لر، بیریشه‌لر ایدی (۱). قسما شوندی اوکْغایاقلر سببلی بلغارلر آز عمر اچنده کورشی‌لری چواشلر، چیرمشلر، موردوالر اوزرینه حکملرینی یورتوب، روس یرینه هم چقدیلر ومورم شهرینی آلدیلر؛ مورم بلغارلردن صاقلانور ایچون روس کنازی روریك طرفندن اوقا نهری بوینه صالنمش بر شهر ایدی.

XII

بلغارلرنڭ توشوی (سقوطی)

۱۵۸۸ — ۱۲۴۵ تاریخلرنده بلغارلر ایله روسلر آراسنده بر توقتامای صوغشلر بولوب طوردی. لکن هر ایکی ملت توقتاوسز طارطشودن بیك یالقغانلر بولورغه کیراك. شوشی قایناغان قانلر، طارطشلر اوستینه بو بختسز شهر اوزرینه بیك قاتی بلالر کیلدی؛ یعنی آگا مشهور فاتح وقزان شهرین صالوچی (۲) باتوخان قول آستنده مانغوللر هجوم ایتدیلر. بو قوملرنڭ حرکتین هیچ بر نرسه توقتاته آلمادی، آنلر، یولده اوچراغان هر بر نرسه‌نی کوموب باروچی آغوم صو تاشوی کبی، هیچ توقتاوسز آلغه کیتدیلر. عادتده یولده توغری کیلگان باشقه شهرلر کبی آنلر شهر بلغارنی‌ده بوزدیلر. شهر بر آز محاصره صوکنده آلندی؛ کوبره‌ك خلقی اولترلدی؛ تجارتی توقتالدی. سلامت قالغان بر آز اهالی، اوزلرینڭ قوّتلی وقتلرنده اوگرانگان بعض قول اشلری برله کون کیچره باشلادیلر.

---

(۱) بلغارلرنڭ یونانلر ایله‌ده مناسبتلری بار ایدی. شونلقدن بلغار حکومتی حقنده معلومات عربلر، ایرانلر وارمنلردن باشقه یونانلرده هم تابارغه ممکندر. (اداره)

(۲) قزان شهرینڭ کم طرفندن صالنغانی تاریخده بوکونگه‌چه تعیین ایتلگانی یوق. (مترجم)

کوون اشی آنلرنڭ باشلیچه فائده کیتوره تورغان هنرلری بولوب قالدی. الحاصل طالانغان بلغار مملکتی کوچوب بوروچی تاتار وه‌انغول اوردالرینڭ صوغش اورنی بولوب قالدی. بلغارلر اوزلرینڭ ایرکنلکلرینی، سودالرینی ویاقتی وقتلرینی یوغالتدیلر؛ آقرینلاب اوزلری هم‌ه‌انغوللر ایله قاتشوب، آرالاشوب، ملی عادتلرینی واوز اسملرینی یوغالتورغه یقین کیلدیلر.

بو خوارلق وقتلرندن بر آز صوڭراق بلغارلر یاڭادن بر قوزغالا باشلادیلر. آلتون اوردا خانی اوزبك خان (۱) شهر بلغارنڭ ایسکی حیاتینی قایتارمق ایچون کوب اجتهادلر صرف قیلدی؛ بلغارغه کوب طاش‌بنالر، مسجدلر، مکتبلر صالدردی، واساطیردن آڭلاشیلدیغینه کوره، آنڭ وفاتی وقتنده شهر بلغارغه بر آز جان کرگان ایدی. لکن بلغارلرنڭ بختسزلکینه قارشی اوزبك خاننڭ وارثی بو گوزال پلانلرنی بوزدی. آخرنده، ۱۳۵۰ نچی یلده حیوا حاکمی (۲) حضر خان، آلتون اوردا خانلرینڭ اوز آرالای بر توقتاوسز طارطشولرندن فائده‌لنوب، کوب عسکر ایله شهر بلغارغه هجوم ایتدی. شهر یاڭادن آلندی؛ حاکم عائله‌سی ایله برگه اولترلدی؛ بلغارلر یاڭادن ملك تورلی بلالرگه دوچار بولدیلر.

حضر خان یغماسندن بر آز عمر اوتکاچ بو مملکت تورلی خانلر آراسنده کوراش اورنی بولوب کیتدی؛ خانلر، بری آرقلی بری، بلغارغه هجوم ایتوب آنی اوزقوللری آستینه آله‌لر ایدی. بو ترتیبسزلك دورنده

---

(۱) غیاث‌الدین محمد اوزبك خان (۱۳۱۲ - ۱۳۴۰)، آلتون اورداده اسلام دینین تاراتور ایچون طرشوی ایله مشهوردر.

(۲) روس اساطیرنده آنڭ یایق صووندن ۱۳۶۰ نچی یلده چققانی ذکر ایتوله؛ شاید ۱۳۵۰ اورنینه بو اورنده ۱۳۶۰ یل بولسه کیراك. (اداره)

شهر بلغارنڭ حالی نیچك بولغانی تاریخده بیك آچیق بلنمسه‌ده، بر بری ایله صوغشوب عمر اینکان آلتون اوردا خانلری ماما‌ی ایله تیمر بولات بر نیچه مرتبه آلشنوب بو شهر اوزرینه گاه بری گاه ایکنچی‌سی حکم یورتمشلردر. بونڭ اوستینه روس اساطیرندن آڭلاشلدیغنه قاراغانده، ١٣٦٥ نچی یلده بیك ایشلی نوۋغورود قاچقنلری باشده جوقوتین وباشقه قاما بویندەغی بلغار شهرلرینی طالاب آندن صوڭ وولغا بوینچه کیلوب شهر بلغارنی هم طالاغانلر وآلغانلر ایمش. روسیه شمالنده شول وقتقه چاقلی دوام ایتوب کیلگان تجارت‌نڭ تمام یوغالوی شوشی کوندن اعتبار بولورغه کیراك. وحشیلر هجومندن کیلگان آغر اوزگارولرگه قاراماینچه برنیچه یلدن صوڭ بلغارلر یاڭادن تاغی برمرتبه اوزلرینڭ خرابه‌لکارندن قوزغالمشلردر. آلتون‌اوردا خانی تیمر بولات، بارقوّتین بو اورنغه جییوب وکورشی خلقلرنی طالاب شهر بلغارنڭ یوغالتقان رونقین قایتارماقچی بولدی. تیمر بولات نیژنی نوۋغورود اوزرینه عسکر سوروب، پەیانا صوی بوینده روسلر طرفندن یڭلدی وسلامت قالغان آزغنه عسکری ایله قوتولورغه عذابلانغان وقتده اولترلدی. نیژنی نوۋغورود کنازی بونڭ ایله گنه قناعتلانمای کوب عسکر ایله توغانینی شهر بلغار اوستینه یباردی. شهرحاکمی حسن خان، دوشمان کیلودن قورقوب، بولاکلر ایله روسلرغه قارشی چقدی. بولاکلر قبول ایتلدیلر؛ شهر اوّلگی حالنده سلامت قالدی. روسلر بعض شرطلر قبول ایتدروب هم شهر باشلغینه اوزلری تلاگان برکشینی تعیین ایتوب نیژنی‌گه قایتوب کیتدیلر.

بو واقعه‌لردن صوڭ بر آز وقت اوتکاچ، نوۋغورود قاچقنلرندن جییولغان بیك ایشلی عسکر شهر بلغار یانینه کیلوب آنی یاقماقچی بولدی؛ فقط اوچ ملڭ قداق کموش تولاب‌گنه بلغارلر شهرنی بلادن سلامت قالدردیلر.

شول وقتلرده آلتون اوردا خانی بولوب آلغان واوزینڭ طوره

تورغان اورنی ایتوب بلغارنی صایلاغان ماما‌ی میرزا، [1] جنوبی ولایتلرده‌گی طالاشولر ایله‌گنه قناعتلنمای، تاتارعسکرینی تۋیر ونیژغورود کنازلکلری اوستینه سوردی. نیژغورود کنازی دیمیتری قونسطانطین اوغلی، بو هر وقت بولوب طوره تورغان قاطیلقلرنی بتورور ایچون شهر بلغارغه قارشی کیتدی. بو واقعه ١٣٧٥ نچی یلده بولدی. روسلر یقینلاشه باشلاغاچ بلغارلر آتلر اوستینه بیك ایشلی اوقلر یاغدردیلر وقلعه اوستینه قویلغان قورال‌لری ایله دوشمانغه طاشلر وباشقه‌تورلی‌یاداره‌لر آتدیلر [2]. بوندی قورقنچلی قوراللر استعمالندن خبرسز روسلر بوکبی قارشیلقلرنی کورگاچ باشده بر قات‌غه بیك قورقشوب خیرانغه قالدیلر ایسه‌ده، تیز یاڭادن حال آلوب یاڭا قوّت برله بلغار استیناسینه یقینلاشدیلر. شول وقتده بلغارلر روس عسکری آراسینه بیك کوب بر اورکه‌چلی دوه‌لر چغاروب یباردیلر؛ دوه‌لرنی کوروب روسلرنڭ آتلری بیك قورقشدیلر وخواجه‌لرینی طکلامی باشلادیلر. هر تورلی قارشیلقلرغه قاراما‌ی روسلر شهر بلغارنی آلدیلر. بلغارباشلقلری آغر یصاق تولاب‌گنه ایرکنلك تحصیل ایتدیلر. شول یصاقلرنی آلغاچ روسلرهم اوز ییرلرینه قایتوب کیتدیلر.

(١) «شورا» مجله‌سینڭ بشنچی نومرنده ماما‌ی میرزانڭ بالذات خان بولوب صایلانماوی، بلکه شول وقتده‌غی آلتون اوردا خانی اسمندن حکم یورتکانی تحقیق اولنمشدر. (مترجم)

(٢) روس اساطیرینڭ دیدیکینه‌کوره، ١٣٧٦ نچی یلده قش کوننده بلغار اوزرینه باروچی سوزدال کنازی دیمیتری قونسطانطین اوغلی اوزی اولما‌ی، بلکه آنڭ اوغللری واسیلی هم ایوان ایمش. هم روسلرغه قارشی مدافعه قیلوچی بلغارلر توگل، بلکه قزانلیلر ایمش. (اداره)

XIII

بلغارنڭ بتوی (انقراضی)

شول واقعه‌لردن صوڭ روس اساطیری بلغارلر حقنده بیك آز سویلی. روس ولایتلری اوزرینه تاتارلرنڭ حکم یورتکانلری وئلیدن ئلی هجوم قیلوب تورغانلری یخشی معلوم. ۱۳۸۰ نچی یلده دون نهری بو ینده کناز دیمیتری‌نڭ تاتارلرغه غلبه قیلووندن صوڭ تاتارلرنڭ روسلرغه نفوذی کیمودی. روسلر طرفندن یکلگان ماهای میرزا اوزینڭ طارالغان عسکرینی جیوب اولگورتکانچه، ایکنچی بر توقتامش اسملی تاتار خانی آنڭ اوزینی محاصر قیلدی. آرالرنده واقع بولغان صوغشده ماهای میرزا یکلدی، کفه شهرینه قاچدی وشونده وفات ایتدی. آنڭ خاتونی ودولتی توقتامش قولنده قالدیلر. ۱۳۸۱ نچی یلده توقتامش بلغارلرغه ایلچیلر یباروب اوزین بو ملتنڭ حاکمی ایتوب اعلان ایتدردی. بو صوڭغی واقعه روس اساطیرنده تابولغان هم بلغارلرغه قاتیشی بولغان واقعه‌لرنڭ ایڭ آقتغی‌در. تاتار حوادثی هم بو ملتنڭ یازمشی حقنده تگنده موندە بر قدر خبرلر بیره. نه ایسه بو ملت بنی بشر کوره تورغان کوتاریلو وتوشو صفتلرینڭ هر تورلی نوعسینی باشندن کیچردیکندن، آنڭ تاریخی بیك اهمیتلی بولدیغنه حکم ایدرگه ممکن. هر بر باشقه برونغی قوملرنکی کبی بلغارلرنڭ‌ده توشوی (سقوطی) آنلر آراسنده بوزوقلق وفساد اخلاق تمام حکم یورتکان وقتده واقع بولدی. واقعا آنلرده آزغنلق وفساد شول درجه‌گه یتکان ایدی که، حتی تاتارحوادثی‌نڭ ملاحظه‌سینه بناءً شهر بلغارنڭ آقصاق تیمر طرفندن خراب ایتلووی جناب حقنڭ بر توغری حکمی ایتوب صاناالمقده‌در. (۱)

(۱) یوقاریده ایتلگانچه بلغارنی خراب ایتوچی مشهور آقصاق‌تیمر (۱۳۳۷-۱۴۰۵) اولمای بلکه آلتون‌اوردالی تیمر بولات‌در. (اداره)

تیمرلنگ یاکه تاتارلر تعبیری بوینچه آقصاق تیمر اسمیله مشهور اولان بوجهانگیر اون دورتنچی عصرده دنیاغه چقدی. توقتامش خان مونگ برله بر توقتاوسز صوغشلر صوگنده یگلوب قاچارغه مجبور بولدی. بو واقعه استانبول آلنغاچ بولوی حقنده همه تاتار حوادثی متفقدرلر؛ آقصاق تیمر شمالغه یونالوب، اوزینگ بیک ایشلی عسکری ایله بلغار استینه‌لری آستینه کیلوب چقغان ایمش. بو وقتده بلغارلرنگ وطنلرینی مدافعه اصوللری آنلرنگ بهادرلقلرینی کورساته‌در. محاصره یدی یل دوام ایتمش. شولای‌ده مشقت و آورولر شهرده‌گی بلغارلرنگ صانینی کیموتدیلر هم شهر هجوم ایله آلندی.

تاتار حوادثی خبرینه کوره، شهر بلغار جمعه کون نماز وقتنده فاتحلر قولینه کرگان ایمش. بو وقتده شهرده ۱۰۰۲۴ یورت بار ایدی. شهرنگ کوبراک خلقی اولتریلوب شهر اوزی خرابه‌گه ایلاندرلگان ایمش؛ شهرنگ حاکمی عبدالله خان تیمرنگ بر ماموری طرفندن اولترلمش؛ آلای‌ده خان‌نگ ایکی اوغلی (۱) شهردن چغوب کورشی اورمانغه کروب قاچمشلردر.

بلغارنی خراب ایتکاندن صوگ آقصاق تیمر ایکنچی بر بلغار شهری بیلیار اوزرینه یونالدی. بو شهرنگ خلقی فاتحقه قارشی قاپقالرینی آچوب اوزلرینگ حیاتلرینی صاقلادیلار. لکن شولای بولسه‌ده بو شهر هم بلغار کبک اوک کل‌گه ایلاندرلدی. بتون مملکت‌نی خراب ایتوب هم آنده‌غی قبیله باشلقلرندن یوز یگرمی دورت کشینی اولترتوب آقصاق تیمر جنوبکه کیتدی.

شوشی یرگه یتکاچ بلغار ملتینگ تاریخ ازی یوغالا. ملت‌نگ موندن

---

(۱) تاتارلر آنلرنی (آلتون بیک) و (علی بیک) دیب آتیلر. قزان خانلغینگ تاسیسینی آنلرغه نسبت بیره‌لر. (اداره)

صوڭغی حالی حقنده روس وتاتار اساطیرنده اصلا ذکر اولنمی. لکن بعض محررلر، بو قومنڭ بتونلای انقراضی تیمورنڭ آلتون اورداغه هجومندن کوب صوڭ واقع بولدی، آلتون اوردانڭ خرابی بلغارلرنڭ خرابینه سبب بولدی، لکن بلغارلرنڭ خرابی تدریجی اولوب بتونلای انقراضلری تاتارلرنڭ قزانده قوّتلانوندن کوب صوڭ واقع بولدی، دیب اویلیلر. ایکنچی برلری، بو ملت، اشغال ایتکان مملکت‌نی کوچمه قالمق‌لر آلغاچ بلغارلر اوزلرینڭ حیاتلرینی یوغالتدیلر، دیب ظن ایته‌لر؛ مگر بو فکرلر هیچ بریسی تاریخی اثرلر برله اثبات ایتلمگانلر.

اوّلده پارلاق ودوشمانلر ایچون قورقچلی اولان بو ملتنڭ انقراضینه دورت عصر اوتدی. روسلر ایله قیلغان صوغشلر، حاضرگی کونده پایتخت ایله برابر هر بری خراب ایتلگان بیك کوب شهرلر، دونای نهری بوینده تأسیس ایتلگان مستملکات — بونلر بارسی‌ده آنلرنڭ قوّتینی، دولتینی وهمتینی کورساتوب طوره‌لر. مستملکاتدن بری حاضرگی کونده‌ده سلامت اولوب ترکیه ایمپیراطورلغینڭ برولایتیدر. (١) حاضرگی بلغارلر میلاد عیسی وقتنده یاکه آندن الوگره‌ك قاما بلغارلرندن آیریلوب دونای تیره‌سینه کیلوب اورناشقان بر تارماقدرلر.

صوڭ

(١) کتابڭ اصلی بلغاریا استقلال آلماسدن اوّل دنیاغه چقمشدر.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

A=3271

,,صباح‟ شرکتی مصارفیله باصلغان

استفاده‌لی کتابلر:

بلغار خرابه‌لری هم بروننغی بلغارلر	١٢	تین
روسیه تاریخی	١۵	»
مختصر تاریخ مقدس	٢۵	»
آراقی آغو	١٥	»
وبا حقنده	٨	»
اوقو کتبخانه‌سی کتابلری هر جزئی	۵	»

صاتار ایچون کوبلاب آلوچیلره صومغه یکرمی حسابیله تنزیل وعد اولنور.

پوچته وتیلیغرام ایچون آدرس:

Казань, «САБАХЪ»

A
71